

Издавач:

Центар за српске студије
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Главни и одговорни уредник:
Радош Љушић

Редакција:

Др Радош Љушић, Др Војин Дабић, Др Сузана Рајић, Др Милош Јагодић – (Филозофски факултет, Универзитет у Београду); Др Дејан Микавица, Др Владан Гавриловић – (Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду)

Иносјрани чланови редакције:

Др Људмила Васиљевна Кузмичева (Историјски факултет, Московски Државни универзитет М. В. Ломоносов, Москва), Др Венди Брејсвел (Школа за словенске и источноевропске студије, Лондон), Др Константин Владимирович Никифоров (Институт за славистику, Руска академија наука, Москва), Др Иван Парвев (Историјски факултет, Универзитет Св. Климент Охридски, Софија), Др Јан Пеликан (Филозофски факултет, Карлов универзитет, Праг)

Секретар редакције:

Данко Леовац

Адреса редакције:

Центар за српске студије, Филозофски факултет, Одељење за историју, Чика Љубина 18-20,
11000 Београд

Телефон: 0113206270

e-mail: serbian.studies@gmail.com
is@f.bg.ac.rs

Publisher:

Center for Serbian studies
Faculty of philosophy
University of Belgrade

Editor in chief

Radoš Ljušić

Editorial Board:

Dr Radoš Ljušić, Dr Vojin Dabić, Dr Suzana Rajić, Dr Miloš Jagodić – (Faculty of philosophy, University of Belgrade); Dr Dejan Mikavica, Dr Vladan Gavrilović – (Faculty of philosophy, University of Novi Sad)

Foreign members of the Editorial Board:

Dr Ljudmila Vasiljeva Kuzmičeva (Faculty of history, Moscow State University M. V. Lomonosov, Moscow), Dr Wendy Bracewell (School of Slavonic and East European Studies, London), Dr Konstantin Vladimirovič Nikiforov (Institute of Slavic Studies, Russian academy of sciences, Moscow), Dr Ivan Parvev (Faculty of History, University St. Kliment Ohridski, Sofia), Dr Jan Pelikán (Faculty of Arts, Charles University, Prague)

Secretary of the Editorial Board:

Danko Leovac

Address:

Center for Serbian Studies, Department for history, Faculty of philosophy, Čika Ljubina 18-20,
11000 Beograd

Telephone: +381113206270

e-mail: serbian.studies@gmail.com
is@f.bg.ac.rs

УДК: 94(=163.41)

ISSN 2217-5687

СРПСКЕ СТУДИЈЕ SERBIAN STUDIES

Књига 1, 2010 / Vol. 1, 2010

2010.

САДРЖАЈ / CONTENTS

Уводник	7
Editorial	8
Чланци / Papers	
Војин С. Дабић МАЛА ВЛАШКА У СЛАВОНИЈИ. НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО ОД КРАЈА XVII ДО ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА	11
Vojin S. Dabić MALA VLAŠKA IN SLAVONIA. SETTLEMENTS AND POPULATION SINCE THE END OF THE XVII TO THE MID-XVIII CENTURY	11
Милош Јагодић ПРОЦЕНА БРОЈА СРБА (1880–1910)	39
Miloš Jagodić NUMBER OF SERBS 1880–1910: AN ESTIMATE	39
Радош Љушић ВЛАДЕ У КНЕЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ (1805–1918)	81
Radoš Ljušić GOVERNMENTS IN THE PRINCIPALITY AND THE KINGDOM OF SERBIA (1805–1918)	81
Сузана Рајић НЕУТРАЛНЕ ВЛАДЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ (1893–1900)	127
Suzana Rajić NEUTRAL GOVERNMENTS IN THE KINGDOM OF SERBIA (1893–1900)	127
Мирослав Поповић ОРГАНИЗАЦИЈА СУДСТВА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ 1838–1846.	157
Miroslav Popović ORGANIZATION OF JUDICIARY IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA 1838–1846.	157
Небојша С. Шулегић ПОДАЦИ О БЕРАТИМА АРХИЈЕРЕЈА ПЕЋКЕ И ОХРИДСКЕ АРХИЕПИ- СКОПИЈЕ У ДЕФТЕРУ ПРИХОДА КАНЦЕЛАРИЈЕ ЦРКВЕНИХ МУКАТА (ВОА, КК 2542-33)	177
Nebojša S. Šuletić DATA ON BERĀTS ISSUED TO ARCHPRIESTS OF THE PEĆ AND OHRID ARCHBISHOPRICS IN THE REVENUE DEFTER OF THE BUREAU OF CHURCH MUKATAAS (BOA, KK 2542-33)	177

Славиша Недељковић <i>ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ (1895–1905). У ВРТЛОГУ АНАРХИЈЕ И БЕЗВЛАШЋА</i>	195
Slaviša Nedeljković <i>POLITICAL CIRCUMSTANCES IN KOSOVO AND МЕТОНИЈА (1895–1905) IN A WHIRLPOOL OF ANARCHY AND MISRULE</i>	195
Данко Леовац <i>КОНЗЕРВАТИВНЕ И ЛИБЕРАЛНЕ ИДЕЈЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ (1858–1869) – НАЧЕЛА И ПРАКСА</i>	217
Danko Leovac <i>CONSERVATIVE AND LIBERAL IDEAS IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA (1858-1869) – PRINCIPLES AND PRACTICE</i>	217
Андреј Л. Шемякин <i>СПЕЦИФИКА ПОЛИТИЧЕСКОГ ПРОЦЕСА В НЕЗАВИСИМОЈ СРБИЈИ ГЛАЗАМИ РУССКИХ ОЧЕВИДЦЕВ (1878–1914)</i>	241
Andrej L. Šemjakin <i>CHARACTERISTICS OF A POLITICAL PROCESS IN INDEPENDENT SERBIA IN THE EYES OF RUSSIAN CONTEMPORARIES (1878–1914)</i>	241
Јелена Родић <i>КРИМИНАЛ У БЕОГРАДУ (1889–1892)</i>	265
Jelena Rodić <i>CRIMINAL IN BELGRADE (1889–1892)</i>	265

Критике и прикази / Critics and Reviews

Антоније Антић, <i>Белешке</i> , Народни музеј, Зајечар, 2010, приредили: Бора Димитријевић, Јелица Илић (Радош Љушић)	303
Laurence Guymet, <i>Curing the sick man. Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858–1865</i> , Dordrecht, 2011. (Јелена Пауновић Штерменски)	305
Милош Јагодић, <i>Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)</i> , Завод за уџбенике, Београд, 2009. (Јасмина Милановић)	309
Милош Јагодић, <i>Уређење ослобођених области Србије 1912–1914: њравни оквир</i> , Историјски институт, Београд, 2010. (Данко Леовац)	312
Е. П. Кудрявцева, <i>Русские на Босфоре, Российское посольство в Констан- тинополе в первой половине XIX века</i> , Институт российской истории РАН, Москва, 2010. (Радомир Ј. Поповић)	314

Павле Паја Михаиловић, <i>Дневници</i> , Службени гласник, Београд, 2010, приредила Јасмина Милановић (Сузана Рајић)	317
Наташа Мишковић, <i>Базари и Булевари. Свети живоџа у Београду 19. века</i> , Музеј града Београда, Београд, 2010. (Милош Јагодић).....	321
Богдан Љ. Поповић, <i>Дипломатска историја Србије</i> , Завод за уџбенике, Београд, 2010. (Радош Љушић)	326
<i>Проџокол и Регистар Шабачкој мајстџраџа од 1808. до 1812. године</i> , Историјски институт, Београд, 2010, приредио Радомир Ј. Поповић (Александра Вулетић)	329
Сузана Рајић, <i>Александар Обреновић, Владар на џрелазу векова, сукобљени светиџови</i> , Српска књижевна задруга, Београд, 2011. (Данко Леовац)	331

Уводник*

Српске студије, часопис истраживачког центра са истим именом, при Филозофском факултету у Београду, покушаће да допринесе историјској науци тиме што ће објављивати радове који ће се бавити прошлошћу српског народа у широким хронолошким оквирима од 16. до 20. века. У основи нашег занимања је српска историја, замишљена као део сложеног историјско-географског и социјалног миљеа читавог балканског региона. Османско, аустријско и млетачко доба, време настанка и развоја нововековних српских држава, епоха комунизма и социјализма у 20. веку, представљају свеколики изазов за научна истраживања због различитих државних, политичких и друштвених оквира у којима је српски народ вековима живео, смештен између средњеевропског, средоземног и источног света.

Српске студије објављиваће оригиналне истраживачке радове о актуелним научним проблемима, прегледне чланке, подстицаће истраживаче да изучавају занемарене области – демографију, природне ресурсе, аграрне прилике, село, национални идентитет, културолошке особености, цивилизацијске утицаје и њихова преплитања и оспоравања, институције, свакодневни живот итд.

Намерни смо да са резултатима српске историографије упознамо и заинтересујемо истраживаче у свету и да обезбедимо сараднике изван наше земље, чији ће научни доприноси проширити компаративна посматрања многих просветних, привредних, културних, демографских, политичких и других проблема. Објављиваћемо радове на свим светским језицима, а радови писани на српском језику биће пропраћени опширним резимеом на неком од светских језика. Успостављање сарадње са сродним иностраним часописима представља важан део нашег будућег ангажовања.

Српске студије већ од првог броја почињу са афирмацијом младих истраживача, који ће, у потрази за новим сазнањима, заћи у неистражене домаће и стране архивске фондове и новим чињеницама расветлити и проблематизовати теме које су недовољно или неадекватно обрађене.

Предвидели смо и могућност објављивања тематских бројева часописа, посвећеним критичким освртима, стручним дискусијама и полемикама о разним научним питањима. Критичко преиспитивање српске повести, посебно преломних тренутака и великих катастрофа и посрнућа нашег народа у поменутом периоду биће посвећена особита пажња.

Српске студије излазиће једном годишње.

* Часопис се објављује у оквиру пројекта Министарства науке и технолошког развоја Републике Србије – *Српска нација – интјеграјивни и дезинтјеграјивни процеси* (Ев. бр. 177014).

Editorial

The journal called *The Serbian Studies* is a publication of the historical research Center for the Serbian Studies, Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade. Published articles will be mostly about the questions concerning the past of the Serbian people from the 16th to the 20th century. The key intention of our research will be Serbian history, seen as part of the Balkan historical, geopolitical and social milieu. The Ottoman, Austrian and Venetian histories, the modern Serbian state, its origins and development, the communism and socialism of the 20th century present a great challenge for the historical research because the Serbs at that time lived within boundaries of Central European, the Mediterranean and the Eastern world.

The Serbian Studies are going to publish original research works about actual scientific problems and review articles; it will encourage the research of not enough studied areas such as demography, natural resources, agriculture, rural regions, national identity, cultural particularities; it will explore overlapping and conflicting social influences, state institutions, everyday life, etc.

We are hoping to present to foreign researchers modern results of Serbian historiography and to make them interested in further mutual studies of Serbian history. We are planning to establish cooperation with associates outside our country. Their scientific contribution will broaden comparative observations of many educational, economical, cultural, demographical, political and other problems. We will publish articles in all the world languages. The articles in Serbian language will include extensive summaries in some of the world languages. Cooperation with similar foreign journals is a very important part of our future engagement.

From the first issue *The Serbian Studies* is going to help the young researchers with their affirmation. In their search for new knowledge we expect they will enter the not yet explored foreign archives. Those new facts can help to highlight the problems, which were previously inadequately and insufficiently studied and present them in a new way.

We are planning to publish special issues with critical reviews and scientific discussions about various historical problems. During the above mentioned period, the Serbian past will be critically reexamined with a special focus on crucial moments and great catastrophes, and the downfalls of Serbian nation.

The Serbian Studies is planned to be an annual publication.

---

* *The Serbian Studies* is a journal published as a part of a project „Српски народ – интeгpативни и дезинтeгpативни процеси“ (*Serbian Nation – Integrating and Disintegrating Processes*) (No 177014) supported by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

СРПСКЕ СТУДИЈЕ
SERBIAN STUDIES

Војин С. Дабић
Филозофски факултет
Београд

МАЛА ВЛАШКА У СЛАВОНИЈИ. НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО ОД КРАЈА XVII ДО ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Апстракт: Тежиште рада је на истраживању развоја насеља и демографских прилика на простору једне микрорегије – Мале Влашке (*Parva Walachia, Kleine Wallachey*), како је у историјским изворима аустријског порекла називано турско крајиште у данашњој западној Славонији, због влашког статуса тамошњег српског становништва. Када је током Бечког рата (1683–1699) хабзбуршка војска запосела Славонију, становништво Мале Влашке наставило је да врши војну службу све до 1702. године. Тада је пет војводства (Подборје, Сирач, Пакрац, Забрђе и Субоцка), која су била удаљена од Саве, претворено у феудалне поседе на којима је земљишни господар била Дворска комора у Бечу. Ови поседи су у првим деценијама XVIII века називани и даље војводствима, што је био реликт раније војно – територијалне организације Мале Влашке. На основу повремених пописа становника и њихове имовине обрађено је неколико кључних проблема – стање насељености пред крај турске власти, миграциона кретања, стварање нових насеља у шумама, величина и структура породице, израчунат број становника у појединим војводствима и густина насељености.

Кључне речи: Мала Влашка, демографске прилике, миграције, породица, густина насељености.

* * *

Назив *Мала Влашка* (*Parva Walachia, Kleine Wallachey*) коришћен је у XVI и XVII веку у историјским изворима аустријског порекла за означавање северозападног и западног дела данашње Славоније, која је освојена и укључена у састав Отоманског царства између 1536. и 1552. године. Пошто су ти крајеви током освајања потпуно опустошени, турске државне власти населиле су у њима Србе из централних српских области и дале им такозвана *влашка љрава*, али с обавезом да врше војну службу на граници.¹ Мотиви којима су се руководиле приликом њиховог насељавања наведени су у једном краћем закону (канун-нама) у оквиру пописа становника првих досељеничких села у Пожешком санџаку 1545. године: „споменути

1 V. S. Dabić, *Wanderungen der Serben nach Kroatien und Slawonien vom Anfang des XVI bis Ende des XVII Jahrhunderts*, Историјски часопис, XXXVIII, 1991, 52-55.

су насељени на запуштеним мезрама у пограничном вилајету и оживљавају их“ и „ово је погранични вилајет, па када не би било ових влаха не би се могао населити“. Истим прописом уређене су и њихове обавезе – да „према влашком обичају у другим вилајетима“ плаћају од куће годишњи порез (филурију) од 83 аспре „као накнаду за обрађивање земље и за порез на стоку“ и да „надиру и чувају ове границе и врше службе кад осване царски ферман“. Поред пореских олакшица у односу на друго хришћанско становништво, уживали су и широку самоуправу на челу с кнезовима, који су били старешине једног или више насеља.² Због војне службе, што је само по себи разумљиво, имали су и сопствену војну организацију на челу с војводама.³ Њихове пореске и војничке обавезе нису суштински измењене све до Бечког рата (1683-1699), када је Славонија ушла у састав Хабзбуршке монархије.

Простор Мале Влашке био је за време турске власти у саставу две управне области (Појешког и Пакрачког или Церничког санџака), али, без обзира на то, представљао је јединствену одбрамбену целину (крајиште или серхат), чији је основни задатак био да спречава аустријске крајишнике из Војне крајине у Горњој Славонији (Вараждински генералат) да угрозе насеља дубље у унутрашњости земље. Да је била реч о одбрамбеној целини показује, између осталог, и то што су становници Вођинске и већег дела Слатинске нахије у Појешком санџаку држали страже на реци Илови, која је била незванична, али стварна западна граница Пакрачког или Церничког санџака. Судићи на основу података садржаних у турским пописима из XVI и аустријским пописима с краја XVII и почетка XVIII века, ово крајиште су чинила српска насеља у западним (Каменско) и северозападним крајевима Појешког (насеља око Вођина, Слатине и Миклеуша) и у највећем делу Пакрачког или Церничког санџака. Војну службу у потоњем санџаку вршило је и римокатоличко становништво у неколико села западно од тврђаве Церник, док је оно из посавских села источно од ове тврђаве имало статус раје и рајинске обавезе.⁴ Одбрани границе доприносила су и малобројна погранична утврђења с плаћеним посадама.⁵

Аустријски војни заповедници из Вараждинског генералата врло брзо су уочили значај Мале Влашке у систему одбране једног стратешки важног дела границе Отоманског царства према Хабзбуршкој монархији. Због тога су покушали да разоре тамошња насеља, а становништво „истребе“ или принуде да се повуче даље од границе. С тим циљем извршили су неколико провала у крајеве под турском влашћу, а највећа од њих догодила се у рано пролеће 1562. године, када су у крајевима око Слатине и Вођина спалили преко хиљаду кућа. Међутим, турски војни заповедници, свесни да њихова утврђења без насењених села у околини тешко могу опстати, довели су после тога око три хиљаде работара из других санџака и обновили уништена насеља. У време Другог рата (1593–1606) хабзбуршке војне

2 N. Močanin, *Vlasi u Požeškom sandžaku (1545-81)*, /u zborniku: / *Vojna krajina*, Zagreb, 1984, 196-197; N. Močanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537-1691)*, Jastrebarsko, 1997, 215, 392; B. Đurđev, *Požeška kanun-nama iz 1545. godine*, Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, I, 1946, 134.

3 *Istorija naroda Jugoslavije*, II, Zagreb, 1960, 210.

4 Архив Хрватске у Загребу (даље: AX3), *Acta urbarialia et conscriptiones bonorum* (даље: *Urb. et con.*), фасц. 137, бр. 28; *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, Osijek, 2001, 27-103, 297-393; T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II, Zagreb 1891, 72-85, 231-239; I. Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Osijek 1988, 213-247, 345-360, 398-401, 414-416, 419-420, 423-446, 428-555; I. Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702.*, Osijek, 1966, 44-46, 70-75, 77, 79-89.

5 Детаљније о утврђењима и њиховим посадама: A. Handžić, *Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka*, Godišnjak Društva istoričara BiH, 13, 1963, 329-331.

власти промениле су свој приступ проблему Мале Влашке, али њихов основни циљ и даље је био исти – намеравали су да је опустоше. Међутим, више нису гајиле наду да могу тамошње становнике да „истребе“ или прогнају с њихових станишта, па су настојале да их придобију за сеобу у крајеве с аустријске стране границе. Обећавале су им положај слободних сељака – војника, који је био повољнији од њиховог дотадашњег влашког статуса. Као аустријски крајишници, уживали би сељачке поседе без плаћања било каквих дажбина, али уз обавезу да врше неплаћену војну службу на граници. Резултати ових напора нису изостали – по завршетку рата, када је вршен попис пресељеника, утврђено је да се у Вараждински генералат преселило 1.218 српских домаћинстава, која су обновила и основала 58 села у пустим крајевима око Крижеваца, Иванића и Копривнице. Њиховим насељавањем, као и изузимањем из надлежности краљевинских органа власти, започела је територијализација Војне крајине и њено претварање у посебну целину унутар Хабзбуршке монархије.⁶ Последице сеоба по демографске прилике у Малој Влашкој биле су врло тешке, и у њој, све до краја турске власти, нису обновљена многа насеља, запустела на прелазу из XVI у XVII век.

Аустријско зајоседање Славоније и њена подела на Војну крајину и властелиништва под ујравом Дворске коморе

За време Бечког рата (1683–1699), када је Хабзбуршка монархија осетно проширила своје границе на рачун Отоманског царства, доспела је и дотадашња *Турска Славонија* или *Доња Славонија* под хабзбуршку власт.⁷ Њено освајање било је пропраћено великим разарањима, пустошењем више стотина насеља, драстичним погоршањем стања насељености и крупним променама дотадашње етничке и верске структуре становништва. Током рата страдало је или се иселило турско и друго муслиманско становништво, које је било посебно бројно у сеоским и градским насељима на простору ранијег Пожешког санџака. Нестала је и већина калвина из сеоских насеља у Подравини и у околини Осијека, али се, на основу пописа становништва извршених на прелазу из XVII у XVIII век, када су прикупљани и подаци о верској и етничкој структури становништва појединих насеља за време турске власти, не може поуздано утврдити у којој је мери то била последица рата, а у којој процеса рекаголизације. Највећу пустош оставио је рат у средишњим и источним деловима Славоније – сумарним пописом из 1688. године утврђено је да је у време хабзбуршког зајоседања у широј околини Осијека, Вировитице и Пожеге било само 70 насељених, а 453 пуста села.⁸ У неупоредиво мањем обиму страдали су западни делови Славоније, односно *Мала Влашка*, чије се становништво највећим делом прикључило аустријској војсци и учествовало у борбама против Турака, а мањим делом привремено напустило своја села и склонило се на територију Вараждинског генералата.⁹

Државне власти нису имале јасан став о томе како би требало да буду уређене прилике у областима освојеним за време Бечког рата, премда је постојао план, који је, под

6 R. Lopašić, *Prilozi za poviest Hrvatske XVI i XVII vieka iz štajerskoga zemaljskoga arhiva u Gradcu*, Starine JAZU, XIX, 1887, 20-21, 40, 49, 54, 61, 68-74; В. С. Дабић, *Кнезови у Војној крајини у Хрватској и Славонији до половине XVIII века*, Зборник о Србима у Хрватској, 6, Београд, 2007, 13-14, 19-24.

7 Т. Smičiklas, *nav. delo*, I, 124-132, 140-141, 156-157, 160; II, 14-31, 34-37.

8 Исто, 32-33.

9 АХЗ, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28.

насловом *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn in Sachen des status politici, cameralis et bellici*, саставио 1689. године Леополд Колонић, каснији *oberinspector* Дворске коморе у Бечу и примас Угарске.¹⁰ Највећа препрека за проналажење добро осмишљеног и локалним приликама прилагођеног приступа у уређивању управе и аграрних односа у Славонији били су супротстављени интереси централних државних канцеларија (Ратног савета и Дворске коморе у Бечу), којима је ова област била подређена. У прво време, док исход рата није био сасвим изванредан, претежно су уважавани интереси војних кругова, па су привредни и људски ресурси Славоније коришћени за војне потребе. Један део становништва укључен је у војну службу, док су другом наметане новчане и натуралне обавезе у корист војске.¹¹ Ова околност је разумљива, јер у пренапрегнута државном буџету није било довољно новца да се покрију сви трошкови издржавања и снабдевања војске, премда је од почетка рата у ту сврху трошен највећи део буџетских средстава.¹² Међутим, после битке код Сенте 1697. године, када је склапање мира постало извесно, Дворска комора се изборила за то да владар именује комисију која ће у Славонији раздвојити насеља под војном управом (Војна крајина), од насеља чији ће становници постати коморски поданици и где ће коморски службеници убирати дажбине од сељака. Требало је, такође, да се спроведе попис становника, њихових земљишних поседа и сточног фонда, али и утврди етничка и верска структура становништва. За председника ове комисије постављен је гроф Ј. Ф. К. Карафа (Johan Ferdinand Carl Caraffa di Stigliano), који је имао довољно ауторитета и воље да се супротстави притисцима и неумереним захтевима војних кругова, али и настојањима Угарске дворске канцеларије и земаљских сталежа да у Славонији обнове жупаније и тиме је интегришу у угарски управни систем.

Комисија Ј. Ф. К. Карафе дошла је у Славонију 14. јануара 1698. године, а током пута узела је у Будиму у службу Павла Карлочија, преводиоца за српски језик. Одмах по доласку у Осијек, сусрео се њен председник с генералом Гвидом фон Штарембергом (Guido von Starhemberg), заповедником Славоније, који је, по свом положају, такође био члан ове комисије. Њихова расправа о војним потребама и о плану рада комисије показала је крупне разлике у ставовима, али и потврдила потребу да се створи Војна крајина уз будућу границу с Отоманским царством на Сави, а да насеља која не уђу у њен састав буду предата Дворској комори, односно владаревом фиску. Постојали су опречни ставови и у погледу потребе да се проведе попис становништва, али Ј. Ф. К. Карафа није желео да од њега одустане. Именовано је четири комисије, чији су чланови положили заклетву 3. марта 1698. и, потом, започели с пописом славонских дистриката. Истовремено су са становништвом појединих насеља и дистриката, који су стављени под коморску управу, направљене нагодбе о висини годишњих новчаних дажбина, које су морали да предају у коморску благајну. Коморски поданици су прогласом од 2. августа исте године обавезани и на давање десетине жита, вина, јагањаца и козлића, али не у корист црквених установа, већ Дворске коморе. Комисија није успела да направи нагодбу о дажбинама само са становницима војводства у Малој Влашкој, јер су они тражили да њихова насеља уђу у састав Војне крајине. Неко време су одбијали да пристану и на попис, јер су чекали да се њихови изасланици, које је предводио капетан Вучић

10 J. Maurer, *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch, Primas von Ungarn*, Innsbruck 1887, 258-347.

11 R. Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII vek*, Starine JAZU, XXX, 1902, 117-118, 124-125.

12 Thomas Winkelbauer, *Nervus rerum Austriacarum. Zur Finanzgeschichte der Habsburgermonarchie um 1700*, /у зборнику:/ *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740*, Stuttgart, 2006, 182.

Радуловић из Подборја, врате из Осијека, где су тражили да се састану с генералом Гвидом фон Штарембергом. Није познато шта им је он обећао, али је мало вероватно да их је оставио без наде да ће добити статус крајишника, јер им је то раније гарантовао и у то име узео од њих знатну суму новца.¹³ Најзначајнији резултат вишемесечног рада Карафине комисије 1698. године било је провизорно разграничење Војне крајине и коморских поседа у Славонији, као и попис насеља, становника, њихових земљишних поседа и стоке.

Пошто 1698. није довршено уређивање Војне крајине у славонској Посавини, што се после мира у Сремским Карловцима (1699) и успостављања нове границе између Хабзбуршке монархије и Отоманског царства (1700–1701) више није могло одлагати, владар је решио 25. септембра 1701. да с тим задатком поново пошаље у Славонију комисију на челу с грофом Ј. Ф. К. Карафом. Она је у пролеће следеће године довршила разграничење крајишких и коморских насеља, али је при томе првенствено водила рачуна о интересима Дворске коморе. Због тога за новостворену Посавску крајину, у коју су укључена само насеља уз Саву од Јасеновца до Раче, није одвојено довољно земљишта, а посебно оног које Сава није плавила при већем водостају. Тиме су крајишким заповедницима биле ограничене могућности да насељавају ново становништво и, штавише, доведен је у питање и опстанак многих насеља, јер су крајишницима, слободним сељацима – војницима, земљишни поседи били једина награда за њихову службу на граници, али и на ратиштима у Европи. Због притиска војних кругова, који се једино на простору Војне крајине нису суочавали с ограничењима у погледу регрутовања војника, проширена је Посавска крајина 1743. године, када јој је, између осталог, прикључено Субоцко војводство. То је извршено у склопу стварања жупанија у провинцијалном (цивилном) делу Славоније.¹⁴

У коморском делу Славоније, Карафина комисија је суштински променила статус тамошњих коморских поданика, који су до тада практично били закупци државне земље. Они су сада претворени у зависне сељаке, који су имали пореске и радне обавезе према држави (контрибуција, рад на изградњи тврђава, њихово снабдевање дрвима за огрев и грађу и уконачивање регуларне војске), земљишном господару (Дворској комори) на име земљарине и откупа од работе и црквеним установама (десетина од урода житарица и винограда).¹⁵ Десетину у већини славонских села убирала је и даље Дворска комора, тврдећи да је десетина неопходна за снабдевање војске и да је држава изгубљене приходе компензовала црквеним установама на други начин (доделом феудалних поседа, исплатом уговореног новчаног еквивалента).¹⁶ Висина обавеза према земљишном господару, али и висина дажбина држави, зависила је

13 I. Mažuran, *Izveštaji Caraffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine*, Osijek, 1989, 57-139; R. Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII vek*, 128-129, 136-138, 140-151, 161; T. Smičiklas, нав. дело, II, 67-72.

14 F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, I, Wien 1875, 164-167; С. Гавриловић, *Обнова славонских жупанија и њихово разграничавање са Војном границом (1745-1749)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 25, 1960, 60; H. Puschnik, *Johan Ferdinand Kybs von Kinitzfeld (1648-1703), Kommandant von Brod und der „Mittleren Savegrenze“*, Wien 1973 (Dissertation), 91-93; I. Mažuran, *Izveštaji Caraffine komisije*, 141-165. Сва посавска насеља Мале Влашке, која су 1698. укључена у Посавску крајину, налазила су се изван линије плављења реке Саве. Види: Kriegssarchiv Wien, *Kartensammlung*, В IX а 878, sec. 4,7.

15 I. Mažuran, *Izveštaji Caraffine komisije*, 143-144, 148, 170-171.

16 С. Гавриловић, *Насиојања њајријарха Арсенија Чарнојевића око њрава на десетину и земљишни посед (1690-1706)*, Зборник Матице српске за историју, 53, 1996, 7-33.

од величине сељачких поседа, који су прерачунавани на целе сесије или делове сесија до закључно с 1/8. Пуна сесија имала је 24 јутра ораница, 2 косца ливаде и 8 волова за вучу и од ње је земљишни господар добијао од сељака 8 форинти на име откупа од работе и 3 форинте на име земљарине. При томе је уређено да величина јутра буде иста као у аустријским земљама.¹⁷ Комисија је, такође, уредила питање судства и довршила организовање коморске управе, коју је чинило неколико нижих службеника (провизора) у дистриктима и Коморска инспекција у Осијеку. Тежећи првенствено томе да њен управни апарат у Славонији не буде скуп, Дворска комора и комисија Ј. Ф. Карафе пропустила је да предвиди механизме за контролу рада чиновника, чиме би спречила злоупотребе, које су коморски службеници чинили на штету поданика и државних прихода.¹⁸

Порески систем који је у коморским насељима успоставила комисија грофа Ј. Ф. К. Карафе означио је, према мишљењу И. Мажурана почетак процеса „нове феудализације у Славонији“.¹⁹ Његовим увођењем створени су услови да Дворска комора, односно владарев фиск, започне да продаје или поклања своје славонске поседе приватним лицима или црквеним установама. Међу првима, који су тада стекли феудални посед, био је и гроф Ј. Ф. К. Карафа, коме је држава поклонила тридесетак села око Вођина и Слатине и тако компензовала његова новчана потраживања за учињене услуге. Да би се нови фискални систем могао применити, спроведен је нови попис сељачких домаћинстава, њихових ораница, ливада, винограда и стоке. Међутим, њиме нису били обухваћени поједини делови Мале Влашке, где се становништво није мирило са својим претварањем у зависне сељаке. Извештаји о раду прве и друге комисије, као и пописи становништва и имовине, који су сачињени 1698. и 1702. године, обезбедили су централним канцеларијама у Бечу поуздан увид у прилике у Славонији, али и сазнања с којим ће се проблемима тамо суочавати у наредним деценијама. Међу њима, три су била најтежа: питање статуса становништва Мале Влашке, слаба насељеност и мала искоришћеност аграрних површина.

Мала Влашка – њосег Дворске коморе

Комисија Ј. Ф. К. Карафе укључила је 1698. у новостворену Посавску крајину само мањи део Мале Влашке, док је већи део остао ван граничне линије која је раздвајала насеља под војном од насеља под цивилном (провинцијалном) јурисдикцијом.²⁰ Крајишки статус добила

17 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28, ф. 300-301.

18 Врло детаљан и документован приказ разних злоупотреба коморских чиновника у Славонији у првим деценијама XVIII века сачинио је после обимне истраге коморски саветник Г. И. Еберл (Gabriel Ignaz Eberl). Његов извештај од 13. априла 1733. (Hofkammerarchiv Wien, *Handschriften*, Ungarn und Nebenländer, Zahl 452), који је резимирао и објавио С. Гавриловић (*Извештај коморској савешника Г. И. Еберла о Славонији и Срему њрве њоловине XVIII века*, Зборник за историју, 22, 1980, 111-131.), подстакао је државне власти да се озбиљније заинтересују за прилике у овој области и да уреде односе између зависних сељака и земљишних господара доношењем урбара за Славонију и Срем (1737).

19 I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek, 1993, 49.

20 Да је разграничење области под цивилном и војном управом на неким секторима извршено већ 1698. године, сведочи напомена о одузетим земљиштима коморског села Бијела Стијена, која је сачињена на приликом пописа 1702. године: „Moderni incolae in territorio confiniorum Gradiscensium agros arant et foenilia falcant, hae terrae huius loci erant, dum ante 4 annos comissio metales posuisset, illorum agri et prata sub confinia venerunt ...“. Види: AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28.

су само насеља ближе реци Сави и она, од тада, у службеним списима више нису сматрана делом Мале Влашке, што незванично није био случај.²¹ Управно-територијална подела провинцијалних крајева Славоније на дистрикте, као и стварање властелинстава и њихово уступање приватним лицима, довело је до тога да је коморска администрација у првим деценијама XVIII века под Малом Влашком углавном подразумевала само војводства Субоцка, Пакрац, Забрђе и Подборје и, понекад, властелинство Сирач. Назив *војводство* за поједине делове овог коморског поседа представљао је само реликт војног уређења Мале Влашке за времена турске власти и првих година аустријске управе. Међутим, његово задржавање, као и постојање војвода у сваком војводству, одржавало је код тамошњег становништва наредних деценија наду у могућност да њихова насеља постану део Војне крајине.

Дворска комора није имала намеру да Малу Влашку трајно задржи у свом поседу, па је владар већ 20. маја 1702. даровао војводство Сирач удови и потомцима једног високог службеника Дворске коморе у Грацу, што је изазвало буну тамошњег становништва. Због тога нови господари и нису уведени у посед, већ је Сирачко властелинство следеће године враћено под коморску управу и у њеном поседу остало је до 30. јуна 1763. године. У службеним списима, међутим, више није називано војводством, него властелинством, премда је још неко време имало свог војничког старешину – војводу. Бунтовничка врења у околини Сирача, Подборја и Пакраца, која су започела крајем 1702, окончана су војном интервенцијом 1708. године, али и уступцима Дворске коморе. Она је пристала да сачини уговор с тамошњим становништвом, по коме његове пореске обавезе, укључујући и десетину, нису одређиване на основу броја сељачких сесија и висине аграрне производње, већ су утврђене погодбом и износиле су 8.000 форинти годишње. Самом Пакрацу признат је статус градског насеља – трговишта, које је имало самоуправу, на челу с изборним магистратом и градским судијом. Ови уступци допринели су смањењу друштвених напетости у Малој Влашкој и заустављању исељавања становништва. Чини се да је све то у Бечу створило утисак да је ова немирна област коначно смирена, па је Дворска комора, после осам година, почела да крши одредбе наведеног уговора и, на крају, одбила да продужи његову важност, премда је тамошње становништво тражило 1726. „да би се они контрактуш ... изнова у цесарском двору потврдило“. Штавише, цар Карло VI даровао је 11. октобра 1728. године Пакрачко и Забрдско војводство „iure reperiendi“ свом секретару Јохану Теодору Имбсену, коме је претходно доделио племство. Дворска комора, међутим, задржала је и даље право да на овим поседима убире десетину од житарица и винограда. Буна у Малој Влашкој 1743. године, када је тамошње становништво поново затражило статус слободних сељака – војника, навела је наследнике Ј. Т. Имбсена да продају овај свој посед. Његов купац немачки племић и официр Франц Тренк (Franz von der Trenck), ухапшен је недуго после куповине и његова имовина је конфискована. Забрдско и Пакрачко војводство тако су поново доспели у посед Дворске коморе, која их је, заједно с Подборским војводством, продала 1751. године мађарском племићу Михаљу Шандору од Славнице (Mihály Sandor de Szlavnicza). Војводство Субоцка није доживело судбину осталих војводства Мале Влашке и постало приватни феудални посед – оно је за време буне 1743. године укључено у састав Посавске крајине. Међутим, у нашем раду ће ова околност бити занемарена, па ће демографске прилике на његовом простору бити праћене до половине XVIII

21 Ф. В. фон Таубе (F. W. von Taube), који је 1776/1777. боравио у Славонији и био добро обавештен о приликама у њој, навео је у свом опису најважнијих насеља Посавске крајине да Краљева Велика „лежи у Малој Влашкој“, што је могао да чује само од тамошњег становништва. Види: Ф. В. фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, Нови Сад, 1998, 244-245.

века, првенствено с циљем да се упореде демографске промене у крајевима под цивилном и крајевима под војном управом.²²

*Досељавање сџановништва и њодизање нових села
од 1691. до 1702. године*

Приликом првих аустријских пописа Славоније, пописивачи су, између осталог, прикупљали податке и о броју породица у појединим насељима и њиховој верској припадности у последњим годинама турске власти, исељавању старог и насељавању новог становништва, као и о територијалном пореклу досељеника. У том погледу посебно прилежан био је коморски чиновник Габријел Хапс, који је, између осталог, пописивао Малу Влашку – 1698. скоро у целини, а 1702. само насеља војводства Подборје, Сирач и Субоцка. Његове забелешке о појединим насељима, које долазе после пописа појединачних домаћинстава и њихове имовине, састављене су на основу сведочења заклетих сеоских првака и врло су исцрпне и прецизне, па је на основу њих могуће утврдити број домаћинстава „sub dominio turcico“, постојање континуитета или дисконтинуитета насељености у појединим насељима за време Бечког рата, реконструисати померања становништва током ратних операција, долазак нових досељеника и обнову запустелих села, као и оснивање нових у шумама.²³ На основу ових података утврђено је да су при крају отоманске власти на простору касније коморске Мале Влашке постојала следећа насеља: Подборје, Батињани, Вријеска, Добра Кућа, Бастаји Доњи, Бастаји Горњи, Кореничани, Цјепидлаке, Пуклица, Пакрани, Врбовац, Бијела, Борки, Поточани и *Gudeczy*²⁴ у Подборском војводству; Ожеговци, Грђевица, Јаковци, Цикоте, Кричке Забрдске, Пргомеље, Котурић, Бјелајци, Рогуље, Поповац, Будићи, Бранешци, Заиле и Тисовац у Забрдском; Пакрац, Крагуј или Судари, Јапага, Брусник, Клиса, Шеовица, Липовац, Кусоње, Шуметлица, Батињани, Драговић и Чакловац у Пакрачком; Субоцка, Кричке, Буковчани, Ковачевац, Јагма, Чаглић, Трнаковац, Ширинци, Чапргинци, Бијелановац, Брезичани, Шаговина, Жумберковац, Лештани, Скендеровци и Бијела Стијена у Субоцком и Сирач, Сређани, Голубињак, Кип, Дереза, Марковац, Карановац,

22 E. Laszowski, *Imanja požeske županije od vremena oslobođenja Slavonije do godine 1766*, 183-187; P. Грујић, *Грађа за културну историју Славоније*, *Starine JAZU*, XXXV, 1913, 206-208, 212-213, 240-246; С. Гавриловић, *Обнова славонских жупанија и њихово разграничавање са Војном Границом (1745-1749)*, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 25, 1960, 60; J. G. Megerle, *Österreichisches Adels – Lexikon*, Wien 1822, 61.

23 Неки примери: „*Pagus Pakrany Bella infra montes Petrowrth et Krna Jella situatus, ..., hunc pagum incolae nunquam deseruerunt, semper inhabitabatur, in 28 domibus graeci ritus subsistunt*“; „*Pagus Kovachevacz penes sylvas Krichke planina in montibus situatus, ..., ante quindecim annos dum Germani arcem Belasztena expugnassent, incolae hunc locum deseruerunt, infra medium annum reversi, erant sub dominio turcico 9 domus graeci ritus, nunc in 10 domibus eiusdem religionis habitant...*“; „*Pagus Szobochki Grad in medio sylvarum situatus, ..., hic locus ab antiquis Hungaris desertus manserat, moderni incolae ante decem annos ex Bossnia advenerunt et collocati, modo in 11 domibus graeci ritus habitant*“. Види: AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28.

24 Насеље је запустело је 1696. године. Тада су се његови дотадашњи становници, који су били православне вере, преселили преко Илове у Вараждински генералат и основали село **Ђаковац** код Грубишног Поља. Приликом пописа 1702. године забележено је као пустоселина – „*desertus pagus Gudeczy inter pagos Puklicza et Potochani penes montes ac sylvas situatus, metales eius sunt terrae pagi Czepidlak*“. Касније више није насељавано, а његов атар је укључен у атар села Цјепидлаке. Види: AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28.

Миљановац, Дољани, Граховљани и Бадљевина у Сирачком. У 60 од укупно 69 насеља живело је само српско, православно становништво, док је у два (Добра Кућа и Жумберковац) живело заједно с муслиманским и у једном (Скендеровци) с католичким становништвом. Католици су били једино становништво у селу Бадљевина, а муслиманско становништво, углавном окућене посаде утврђења, у четири насеља (Сирач, Чакловац, Пакрац и Бијела Стијена). Најслабије је била насељена територија Субоцког војводства, где је, према грубим проценама, било мање од 2 становника по квадратном километру, а најбоље Подборског војводства, с нешто више од 3 становника по квадратном километру. Сасвим пуст био је петнаест до двадесет километара широки појас земљишта између насељених обронака славонског горја и средњег и доњег тока реке Илове, док је у горњем току ове реке тај појас био знатно ужи.²⁵

Током аустријског запоседања Славоније, које је започело освајањем Вировитице 25. јула 1684, а завршено 17. октобра 1691. запоседањем Пакраца, запустела су сва муслиманска насеља у Малој Влашкој. Привремено је напуштен и мањи број српских села, јер су њихови становници, подједнако страхујући од турске и аустријске војске, избегли у Вараждински генералат. На своја стара станишта углавном су се вратили 1687, када је хабзбуршка војска привремено запосела највећи део Славоније. Већина становништва, посебно у брдским селима, остала је у својим стаништима и укључила се у борбе против турске војске, што није, сасвим сигурно, било без људских жртава. Судећи на основу касније прикупљених података, најтеже су у ратном метежу страдали становници села Бјелановац; у попису из 1702. забележено је да су пре рата у селу била четири православна домаћинства и да њихови чланови „omnes mortui sunt“. Пописивач је забележио, такође, да су се у њихове куће, одмах по завршетку борби за Славонију, уселили нови становници, који су се доселили из Босне 1692. године – „moderni incolae ex Bossnia ante 10 annos advenerunt et domus mortuorum inhabitant et in 5 domibus eiusdem religionis reperiuntur“.²⁶

Државне власти у Бечу су, већ на основу сумарног пописа средишњих и источних делова Славоније из 1688. године, стекле грубу слику о запустошености ове области, што није, чини се, била само последица ратних разарања, већ и дубоке демографске кризе у европском делу Отоманског царства у XVII веку. Решен да побољша насељеност запоседнутих крајева, владар је већ 11. јуна 1689. издао штампани проглас на латинском и *илирском* језику, којим је обећао трогодишње пореске олакшице свима који се доселе у Славонију. Он је првенствено био упућен хришћанима у Босни, али није могао да има већи утицај на токове сеоба. Његова важност била је у томе што је представљао својеврсно упутство представницима војних и државних власти како да се понашају према онима који су били вољни да заснују станишта на славонским пустоселинама и у шумама. За покретање сеоба из Босне пресудан значај имала су два момента: први је био погоршање положаја тамошњих хришћана, после доласка великог броја муслиманских избеглица из ранијих отоманских области, које су запоселе хабзбуршка и млетачка војска, а други – продор хабзбуршких трупа под заповедништвом Еугена Савојског до Сарајева 1697. године. Примарни циљ његовог похода, који је окончан разарањем и спаљивањем Сарајева и бројних других насеља, било је разарање тврђава и

25 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28.

26 Исто.

војних потенцијала ове области, а секундарни – покретање сеобе тамошњег православног и римокатоличког становништва.²⁷

Највећи значај за насељавање Мале Влашке од краја XVII до половине XVIII века имале су две миграционе струје – једна из Босне, а друга из Банске Хрватске. Од споредног значаја било је усељавање с простора Вараждинског и Карловачког генералата. Сеобама из Босне долазило је углавном српско, док је из Банске Хрватске долазило хрватско становништво. Прве су биле најобимније од 1692. до аустро-отоманског разграничења 1701. и од 1717. до 1737. године, када је Хабзбуршка монархија, на основу одредби Пожаревачког мира, држала уски појас земљишта с босанске стране Саве, што је олакшавало прелажење становништва преко хабзбуршко-отоманске границе. Сеобе из Банске Хрватске, где се већ крајем XVII века појављује вишак аграрног становништва, никада нису биле обимне, а њихов значај за демографске и етничке прилике у Малој Влашкој био је у континуираном приливу досељеника. Усељавање с простора Вараждинског и Карловачког генералата започело је 1692. године, али је нагло прекинуто 1702. године, када је постало јасно да Мала Влашка неће постати део Војне крајине.

Српски досељеници из Босне имали су пресудну улогу у обнови насеља запустелих за време ратних операција. На простору Субоцког војводства они су 1692. поново населили **Чапргинце**, **Бијелановац**, **Шаговину** и **Јагму**, следеће године **Жумберковац**, **Лештане** и **Бобаре** (запустеле крајем XVI века), а потом **Бијелу Стијену** (1694), где су, поред њих, дошли и Хрвати из Банске Хрватске. У Подборском војводству Срби су 1700. године поново населили **Добру Кућу**, као и **Чакловац** у Пакрачком војводству. Такође су се насељавали и у селима у којима се одржало раније становништво, при чему су често имали тешкоћа са стицањем обрадивог земљишта, јер су највећи део култивисаних површина држали или за себе резервисали староседеоци. Они су, наиме, очекивали да ће Мала Влашка бити део Војне крајине, где сељачки поседи нису били оптерећени дажбинама, па су, непосредно по успостављању хабзбуршке власти, запосели више обрадиве земље него што су тада могли да обраде. Овај проблем је био посебно изражен у Подборском и Сирачком војводству, где је било појединачно који су поседовали неколико десетина, па чак више и од стотину јутара, као, на пример, Радован Николић из Дољана и Митар Петровић из Сређана. Први је стварно користио запоседнута земљишта за своју економију, а други је засејавао само 10 јутара, док је преостале оранице давао у закуп досељеницима без поседа, уз накнаду од 1 флорена по јутру годишње. Међутим, претварањем Мале Влашке у коморски посед, као и утврђивањем правила да се пореске обавезе одређују на основу величине земљишног поседа, смањило се и интересовање становништва за поседовање земље. То је у наредним деценијама довело у већини насеља до пада степена искористићености аграрних површина и смањивања величине сељачких земљишних поседа у односу на стање из 1702. године, што се види и на примеру насеља Подборје у Подборском војводству и Сређани на Сирачком властелинству. У првом је за земљорадњу коришћено 1721. године 130 јутара ораница мање него 1702. Смањила се и величина сељачких поседа – 1702. је 27 породица имало поседе веће од 10 јутара ораница, а 1721. таквих је било само 12.²⁸ Далеко веће смањење сељачких поседа догодило се у Сређанима – уместо 257 јутара, колико су користили 1702, тамошњи сељаци су 1736. об-

27 R. Lopašić, *Slavonski spomenici za XVII vek*, 85-87; H. Puschnik, *нав. дело*, 52-64; *Kriegsarchiv Wien, Kartensammlung*, H III с 107.

28 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 26. и 28.

рађивали само 42 јутра, док је 215 јутара ораница било под парлогом или коришћено као пашњак.²⁹ Међутим, у време интензивног насељавања Мале Влашке на прелазу из XVII у XVIII век, досељеници у поменутиим насељима тешко су могли стећи и најскромнији посед.

1 2: Величина земљишних поседа (ораница) сељачких породица у Подборју (1702. и 1721.) и Сређанима (1702. и 1736.) у јуџирима

1702. Подборје																														
Величина поседа	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	25	30							
Број породица	17	1			1	2				2	1		6	1		4	6	2	1	1	3	1	2							

1721. Подборје																														
Величина поседа	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	25	30							
Број породица	2	1		10	2		13			7			3	1		5			2				1							

1702. Сређани																														
Величина поседа	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	25	30							
Број породица	4			1	3	2		3	1	1	2				1	1			1	1	3	1	1							

1721. Сређани																														
Величина поседа	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	25	30							
Број породица	2	1	6	7	2																									

Највише Срба доселило се у Малу Влашку после похода Еугена Савојског на Босну 1697. године. Део њих населио се у Субоцком и Пакрачком војводству, а преко стотину породица дошло је у села Подборског и Сирачког војводства. Четири веће групе досељеника сместиле су се тада у Подборју и Дољанима (31 породица), Кореничанима (16), Баствајима (15) и Сређанима (19). Све су биле изразито сиромашне и нису располагале с довољно запрежне стокe – само једна од 81 досељеничке породице поседовала је два, а десет по једног вола. Остале уопште нису имале стокe за вучу и због тога су тешко могле да се баве земљорадњом, чак и под претпоставком да су нашле земљиште за обраду. Проблем њиховог окућавања и интегрисања у нову средину може се само делимично сагледати на примеру досељеничке групе у Подборју – од 31 породице, колико је пописано 1698, до пописа 1702. године остало их је свега 11 у Подборју и 8 у суседним Дољанима. Ни једна од породица у Подборју није у међувремену стекла сопствени земљишни посед. Пошто су већ располагале с довољно стокe

29 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28. I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 699-70.

за вучу, користиле су оранице староседелаца, на којима су засејале 14,5 јутара пшенице, проса и кукуруза. Нешто боље је прошло 8 породица у Дољанима – оне су до 1702. године већ стекле 25 јутара земље и поседовале 41 грло крупне стоке и 65 оваца и свиња.³⁰

Најтежи пут за окућавање и стицање земљишног поседа представљало је оснивање нових села у шумама између насељених обронака славонских планина и реке Илове. Досељеници из Босне утемељили су у шумама у Субоцком војводству два нова села – 1692. **Субоцки Град** (касније подељен на засебна села: **Баир**, **Брезовац** и **Поповац**) и 1699. године **Ловску**. У Забрдском војводству, које се захваљујући оснивању нових села проширило и на крајеве ближе Илови, досељеници из Босне самостално су населили **Уљаник** (1700), а заједно с ранијим становницима Подборја основали **Шибовац** (1695) у Сирачком и **Брестовац** (1700) у Подборском војводству. Српски досељеници из Војне крајине (Карловачког и Вараждинског генералата) основали су **Кукуњевац** (1692) и **Корита** (1697). Хрватски досељеници из Банске Хрватске и Вараждинског генералата утемељили су **Међурић** (1694,) и **Бујавицу** (1699) у Субоцком, као и **Гај** (1699) у Пакрачком војводству. Међутим, Бујавицу су напустили после 1702. године, па су тада у њу почели да се насељавају Срби из Босне.³¹

Подизање нових села у шумама, где никада није било насеља („*alias pagus in his sylvis pupquam erat*”), представљало је замашан и мукотрпан подухват, јер се до земљишта за земљорадњу могло доћи само крчењем. Ова чињеница посебно је наглашавана у првим пописима становника и земљишта у новоподигнутим насељима – „*habet terras arabiles, quas sibimet ex sylvis eradigarunt*” (Уљаник); „*habet terras arabiles, quas ex sylvis excoluerunt*” (Гај). У то су могле да се упусте само боље организоване групе досељеника, које су, поред већег броја за рад способних мушкараца, морале да располажу и с довољно волова за вучу, неопходних за вађење пањева и разоравање земље. Судећи на примеру крчења шуме у пет новооснованих села у Малој Влашкој – четири српска (Ловска, Брестовац, Уљаник и Тројеглава) и једног хрватског (Гај), одрасли мушкарац, уколико је имао теглећу стоку, могао је за годину дана највише да искрчи једно јутро шуме и претвори га у ораницу. Подизање кућа и крчење шуме започињани су у рано пролеће „*ante festum sancti Georgii*” (6. мај), да би већ у јесен могли на крчевинама да засеју озиме житарице. Међутим, у првим годинама живота на новим стаништима, стока и свиње, које су гајили у шумама, били су им једини извор новчаних прихода, али и хране. Број грла крупне и ситне стоке у наведеним насељима, што помало изненађује, био је за тадашње прилике завидно велик, неупоредиво већи од сточног фонда досељеника који су се насељавали у већ постојећим селима.³²

Нова села у шумама нису подизали само досељеници са стране, већ су у томе учествовали и дотадашњи становници Мале Влашке, посебно они из Забрдског војводства. Ово војводство је за време турске власти обухватало четрнаест планинских села, која су се већином налазила у котлини између планина Псуња и Папука, кроз коју је ишао пут од Пакраца до Пожеге. Њихови житељи су обезбеђивали ову комуникацију и, поред тога, држали страже у шумама око река Бијеле и Илове. Пошто су добро познавали терен, неки од њих тамо су се преселили после мира у Сремским Карловцима, првенствено због плоднијег земљишта

30 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28; I. Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, 455, 461, 467-468, 471-472, 476, 478-479, 496-497.

31 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28. Музеј Српске православне цркве у Београду, Оставина Радослава Грујића – архивалије, док. бр. 287.

32 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28.

3: Резултати крчења шуме ради стварања ораница у њеј новонасталих села и процена годишње учинка по одраслом мушкарцу

Насеље	Година оснивања	Кућа у селу	Одраслих мушкараца	Волова за вучу	Искрчено јутара шуме			
					Укупно	Просечно годишње	Годишње по мушкарцу	Годишње по волу за вучу
Ловска	1699.	13	23	22	76	25,33	1,10	1,15
Гај	1699.	14	18	19	51	17	0,94	0,89
Уљаник	1700.	11	21	19	42	21	1	1,10
Брестовац	1700.	23	39	46	86,5	43,25	1,10	0,94
Тројеглава	1700.	5	13	16	28	14	1,07	0,87
Укупно		66	114	122	283,5	120,58	1,05	0,98

4: Број грла крујне и сийне стоке у новооснованим селима 1702. године

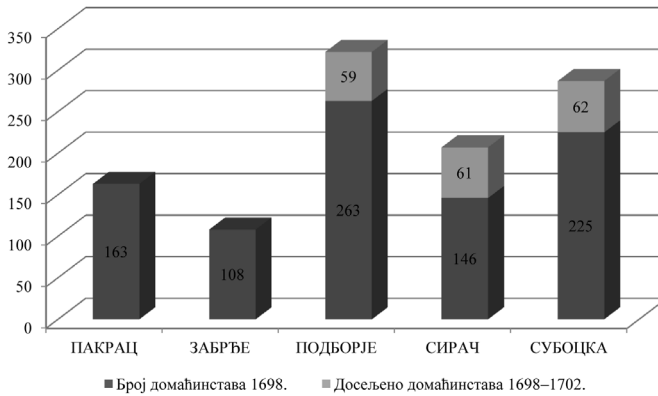
Насеље	Кућа	Коња	Жребади	Волова	Јунаца	Крава	Телади	Оваца и коза	Свиња
Ловска	13	14	3	22	11	16	24	147	23
Гај	14	7	2	19	9	30	39	-	51
Уљаник	11	5	2	19	4	21	34	22	120
Брестовац	23	10	3	46	23	44	41	148	107
Тројеглава	5	9	3	16	4	7	14	84	59
Укупно	66	45	13	122	51	118	152	401	360

и повољнијих услова за земљорадњу. Неколико породица из Јаковаца и Рогуља основало је **Тројеглаву** (1700), која је, заједно са селом Уљаник, укључена у састав њиховог војводства, премда су их од забрдских села одвајала насеља војводства Сирач. После 1702. године утемељили су у равницама још три села, па се Забрдско војводство после 1700. састојало од две целине – брдских села у Забрђу и равничарских поред Бијеле и Илове.

Приликом пописа 1702. године, као што је већ речено, пописано је становништво само у Подборском, Сирачком и Субоцком војводству, као и два села Забрдског (Тројеглава и Уљаник) и једно село (Гај) у Пакрачком војводству. Премда фрагментарни, прикупљени подаци показују да се у Малу Влашку, између 1698. и 1702. године, доселило најмање 206 сељачких домаћинстава – 59 у Подборско, 61 у Сирачко, 62 у Субоцко и 24 у новостворена села Забрдског (11 у Уљаник) и Пакрачког војводства (13 у Гај). У овај број није укључено пет домаћинстава у Тројеглави и једно у Гају, јер су она само променила место становања. Укупан број досељеника био је, сасвим сигурно, неупоредиво већи, јер пописом нису обухваћена

сва насеља Пакрачког и Забрдског војводства, где је, такође, било усељавања становништва између 1698. и 1702. године.³³

1: Број домаћинстава у војводствима Мале Влашке 1698. и број новодосељених домаћинстава у Подборском, Сирачком и Сувоцком војводству 1698–1702. године

Исељавање и унутрашње сеобе (1702–1750)

Претварање војводства Мале Влашке у феудалне поседе, што је суштински променило дотадашњи друштвени и правни положај тамошњег становништва, изазвало је побуњеничка врења и неколико мањих буна. Поред тога, оно је довело до исељавања становништва, али и утицало на смањивање прилива нових досељеника, којима статус зависних сељака, оптерећених великим фискалним обавезама, није био привлачан. То је у првим деценијама XVIII века довело до погоршања стања насељености, па не изненађује околност што је новопостављени православни владика у Пакрацу Нићифор Стефановић у свом извештају карловачком митрополиту Вићентију Поповићу написао 13. септембра 1721. године: „**на вилаету тешкоћа голема, људи сваки дан распајају се и беже куд који може**“.³⁴ Касније је, додуше, дошло до пораста становништва, али је он био успорен, због чега је Мала Влашка, исто као и други провинцијални крајеви Славоније, била у XVIII веку слабо насељена.

Исељавање становништва запазили су коморски службеници већ приликом пописа 1702. године, али њихова сазнања нису укључена у завршни извештај комисије Ј. Ф. Карафе, пошто би довела у питање успешност њене делатности у Славонији. Подаци о исељавању остали су само у радним забелешкама пописивача, јер нису могли да буду разврстани у предвиђене рубрике формулара за попис. Они указују на више узрока сеоба, а међу њима најважнији су биле велике пореске обавезе, чија је висина превазилазила платежне могућности становништва – до 1716. године плаћана је, на име обавеза према земљишном господару и државне контрибуције укупно 1 форинта по јутру оранице (без обзира на то да ли је била

33 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28; I. Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, 434–546.

34 Архив САНУ у Београду, Фонд Р. Грујић, док. бр. КИ 1627.

засејана или остављена на угару) и десетина од уroda житарица. Неразвијено тржиште, на коме практично није било потражње за пољопривредним производима, чије су цене због тога биле ниске, чинило је пореске обавезе још неподношљивијим и обесмишљавао сваки напор да се повећаном аграрном производњом прибаве средства за њихово измиривање. У таквој ситуацији, а без наде да се буном може ишта променити, део становништва се определио за сеобу у крајеве у којима се надао да ће имати мање обавезе и подношљивије услове за живот. Позната су имена 58 старешина породица, које су се 1702. иселиле из три војводства Мале Влашке, али је број исељених вероватно већи, јер недостају подаци за два војводства (Забрдско и Пакрачко). Највећи део њих (44 породице) отишао је у Војну крајину, где су војне власти настојале да привуку што више досељеника и при томе, према мишљењу коморског службеника Г. Хапса, протежирале су „расцијански народ“. Наиме, у Вараждинском генералату, где се преселило 20 породица, било је тада у току насељавање „ничије земље“ – двадесетак километара широког појаса ненасељених земљишта с десне стране реке Илове, која је до 1683. била стварна, премда формално неозваничена хабзбуршко-отоманска граница. У Посавску крајину прешле су 24 породице и населиле се у селима око Окучана и Градишке. У Срем је отишло 10 породица, 1 у Осијек и 3 у Босну.³⁵ Исељавање је настављено и у наредним деценијама, али су подаци о томе фрагментарни. Према истраживању И. Мажурана, само из војводства Субоцка иселило се између 1721. и 1736. године 79 породица са 136 одраслих, ожењених мушкараца. Већина је отишла у Војну крајину. Сеоба на крајишку територију било је и касније, али је њихов обим био мањи, јер је стално повећавање становника довело у Војној крајини до превеликог несклада између броја становника и ресурса аграрних површина. Због тога је у Вараждинском генералату, у измењене крајишке статуте, унета 1737. године одредба „да се забрањује насељавање и стицање земљишта страним особама“.³⁶

Већи део становника Мале Влашке, којима сеоба није била прихватљив избор, определили се за другачији начин ублажавања пореског притиска – смањивали су пореску основицу (величина сељачких поседа) и сводили пољопривредну производњу на ниво који је обезбеђивао само задовољење потреба њихових домаћинстава за житарицама. Ова тенденција, која је приказана на приложеном графикаону на примеру Подборског војводства, није била карактеристична само за Малу Влашку.³⁷ Постојала је у свим деловима цивилне Славоније, где је 1736. године 14.400 домаћинстава обрађивало само 44.943 јутра ораница – 3,12 јутара по домаћинству. Регулисање аграрних односа на властелинствима у Славонији и Срему урбаром цара Карла VI (1711–1740) из 1737. године, као и пораст потражње за житарицама за време Рата за аустријско наслеђе (1741–1748), довели су до благог побољшања аграрних и демографских прилика у Малој Влашкој. Најкрупнију промену донео је урбар Марије Терезије (1740–1780) за Славонију и Срем од 15. марта 1756, јер је њиме усвојена нова дефиниција сељачке сесије – њена величина више није одређена само површином, већ и плодношћу земљишта, које је по том основу разврставано у три групе.³⁸

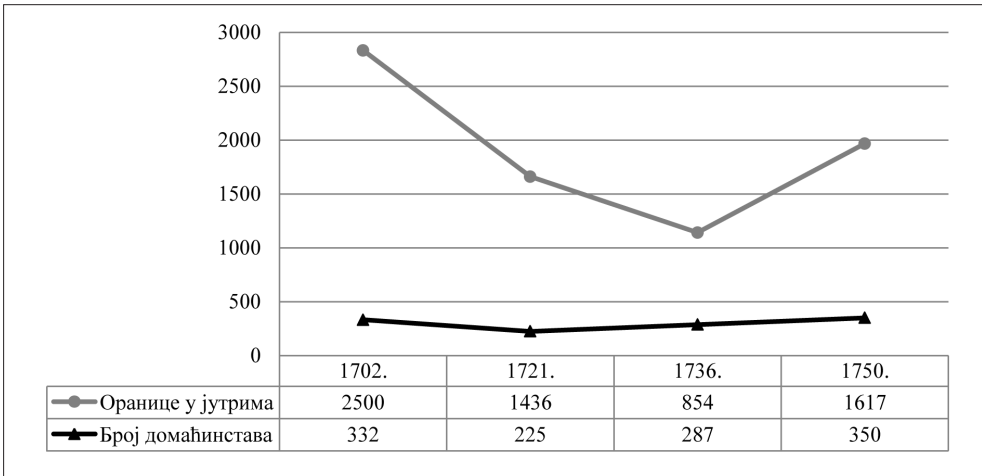
35 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, бр. 28; Hofkammerarchiv Wien, *Handschriften*, Ungarn und Nebenländer, Zahl 452.

36 I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine, 770-771*; В. С. Дабић, *Кнезови у Војној крајини у Хрватској и Славонији до половине XVIII века*, 25.

37 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 74. и 75; фасц. 137, бр. 26. и 28; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 712-726.

38 I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 71-76; Р. Грујић, *Грађа за културну историју Славоније*, 261-267, 296-304. J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb, 1950, 193-205.

2: Број кућа и површине ораница (у јујирима) у поседу сџановника Подборској војводсџива од 1702. до 1750. године

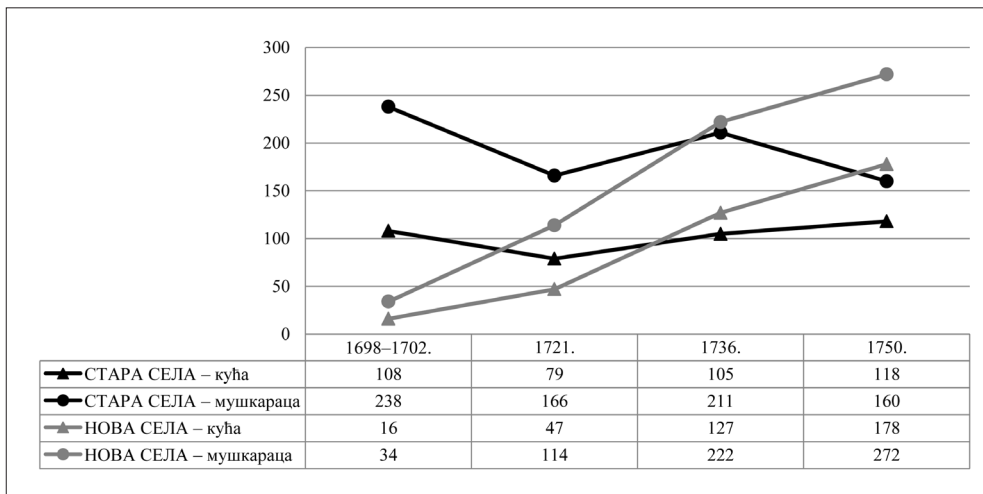

Разрезивање пореских обавеза према површини ораница у поседу сељачких домаћинстава, при чему није вођено рачуна о њиховом квалитету и плодности, имало је и друге последице – подстакло је становнике из брдских крајева Мале Влашке да се селе у плодне равнице ближе Илови, без обзира што су тамо морали да крче шуме да би дошли до обрадивог земљишта. При томе се нису селиле целе породице, већ само по неколико њихових чланова, најчешће један или двојица ожењених синова. Становници забрдских села основали су у крајевима уз Илову после 1702. **Говеђе Поље** и **Крештеловац**, а 1730. године, када су Забрдско и Пакрачко војводство већ постали властелинство Ј. Т. Имбсена, предвођени кнезом Ђуром Алавањом из Бранежаца, утемељили су **Имсово Село/Имсовац** или Ново Село. Неколико породица (Милаковић, Бркановић, Жарковић) из Драговића у Пакрачком војводству преселило се после 1702. у **Торањ**, где су почели да крче шуме пре 1698. године. У исто време, становници других брдских села око Пакраца, подигли су **Обреж**, која је убрзо постала етнички мешовито село – у њега су, већ у првим годинама по оснивању, почели да се насељавају и Хрвати из Банске Хрватске и стварају своју „малу“. Захваљујући унутрашњим миграцијама, основани су у Подборском војводству **Кончано Поље** (данас Кончаница), **Ђурђичка**³⁹ (пре 1721) и **Ремовац** (око 1730), а у Субоцком војводству **Ливађани** (пре 1721). Ове унутрашње миграције, као што се види на приложеном графикону на примеру Забрдског војводства, довеле су у старим селима до смањивања броја одраслих и за рад способних мушкараца, али и до привременог смањивања броја домаћинстава. Највећи пад броја кућа

39 Село Ђурђичка добило је име по Ђурђичкој реци, притоци Илове, а налазило се између Кончаног Поља (Кончанице) и Илове. Расељено је у време регулације – *ушоравања* села после доношења урбара Марије Терезије за Славонију и Срем. Недуго потом, приликом јозефинског премера и картографисања Славоније, учтано је место где се оно налазило као потес ораница „Gyurgycza“, недалеко Кончанице. Село је било насељено српским становништвом. Ово нестало насеље И. Мађуран је приликом приређивања пописа Славоније из 1736. погрешно идентификовао Ђуловцем (Gyulaves), створеним у XIX веку. Види: Kriegsarchiv Wien, *Kartensammlung*, В IX а 879, sect. 7; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 722.).

и за рад способних мушкараца у Забрђу догодио се у време стварања и насељавања нових села на Бијелој и Илови (1700–1721): број домаћинстава у забрдским селима смањило се са 108 на 79, а број одраслих мушкараца с 238 на 166. У наредним деценијама број домаћинстава се стално повећавао – базни индекс раста у поређењу с 1721. износио је 1736. године 132,96, а 1750. 149,37. Међутим, индекс раста броја одраслих мушкараца био је битно другачији – 127,10 (1736) и 96,38 (1750). То значи да је 1750. њих било мање него 1721. године, што указује и на сразмерно смањење укупног становништва. Краткотрајно повећање броја домаћинства пред попис 1736, које је било последица повећаног досељавања становништва из Босне пред аустро – турски рат 1737-1739, поништено је каснијим исељавањима.⁴⁰

3: Број кућа и одраслих за рад способних мушкараца у старим и новим селима Забрдској војводства од 1698. (1702) до 1750. године

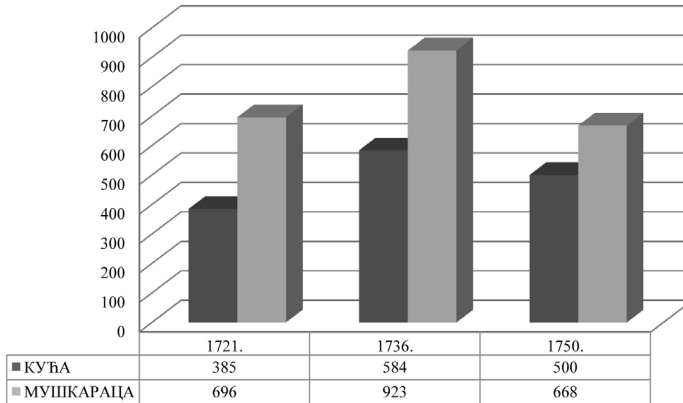

Пример старих села у Забрдском војводству, где је између 1721. и 1750. године дошло до повећања броја домаћинстава и, у исто време, до смањења броја за рад способних мушкараца, отвара питање у којој су мери пораст или смањивање броја кућа у некој области поуздан показатељ пораста или смањивања укупног броја становника. Резултати истраживања овог проблема на примеру Пакрачког војводства, који су приказани на приложеном графикону, упућују на закључак да повећање броја домаћинстава не мора бити последица пораста становништва. Наиме, и на простору овог војводства је између 1721. и 1750. дошло до осетног повећања броја домаћинстава, али је смањен број одраслих мушкараца, што је, свакако, знак да је између 1721. и 1750. и у овом војводству дошло до опадања броја становника, упркос усељавању становништва из Босне у трећој и четвртој деценији XVIII века. То показује да

40 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 74, док. 50; фасц. 137, док. 26. и 28; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 727-768.

пакрачки епископ Нићифор Стефановић можда и није претеривао када је 1721. написао да „људи сваки дан расипају се и беже куд који може“.⁴¹

4: Број кућа и одраслих мушкараца у насељима Пакрачкој војвођине (1721–1750)

Величина и структура породица

Пописом сачињеним 1721. године, када су се смириле буне и јењало исељавање, утврђено је да је у Малој Влашкој, без властелинства Сирач, било 79 насеља с 1.099 сељачких домаћинстава у којима је, поред домаћина, живело 980 одраслих синова или браће. У пописним рубрикама нису раздвојени ожењени од нежењених мушкараца, што је била пракса у каснијим пописима. Удовице с поседом или без њега, укупно њих 24, пописивачи нису уписивали у рубрику предвиђену за домаћине (*hospes*), већ засебно, па њихова домаћинства, најчешће самачка, нису ни урачунали у укупни број домаћинстава. Пописана су и 43 инквилна (*inquilinus*), који нису имали своја домаћинства, већ су били слуге у другим домаћинствима. Они, ипак, нису пописивани међу мушке чланове домаћинства у коме су служили, већ у одвојеној рубрици, пошто је њихов статус, исто као и удовички, обично био само привремен.

У просечном, потпуном домаћинству у Малој Влашкој било је тада 1,89 одраслих мушкараца. Највећи просек био је у Забрдском (2,22), а за њим су следили Субоцко (1,92), Подборско (1,87) и Пакрачко војводство (1,76). Велики број одраслих мушкараца у просечном домаћинству упућује на закључак да су у Малој Влашкој, поред инокосних породица, постојале и проширене породице сложеније генерацијске и сродничке структуре. Њих можемо с великом сигурношћу препознати у оним домаћинствима у којима је било 3 и више одраслих мушкараца. Њихов удео у укупном броју породица 1721. године, што се види на приложеној табели, био је највећи (34,13%) у Забрдском војводству, где су, исто као и у Подборском војводству, у свим насељима живели једино Срби. Најмање породица с три или четири одрасла мушарца у домаћинству (7,53%) било је у етнички чистим,

41 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 74, док. 40; фасц. 137, док. 26; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 727-768; Архив САНУ у Београду, Фонд Р. Грујић, док. бр. КИ 1627.

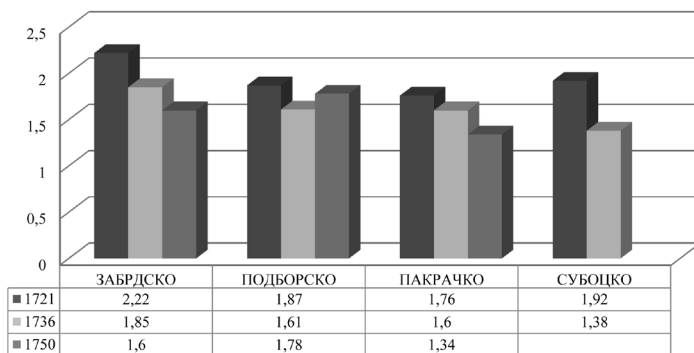
новооснованим хрватским селима (Пољана, Гај, Међурић, Брекинска, Банова Јаруга) у Пакрачком и Субоцком војводству⁴².

5: *Поређење величине домаћинстава (према броју одраслих мушкараца у кући) у Забрдском војводству (српска села) и у ејнички чистиим, новооснованим хрватским селима (Пољана, Гај, Међурић, Брекинска, Банова Јаруга) у Пакрачком и Субоцком војводству 1721. године.*

Број одраслих мушкараца у домаћинству	Забрдско војводство		Нова хрватска села	
	Број домаћинстава	%	Број домаћинстава	%
1 мушкарац	26	20,63	55	59,14
2 мушкараца	57	45,24	31	33,33
3 мушкараца	32	25,40	6	6,45
4 мушкараца	11	8,73	1	1,08
Укупно	126	100,00	93	100,00

На основу наведених података могло би се помишљати на могућност да су форме породичног живота у великој мери зависиле од културних образаца и етничке припадности становништва. Премда је до сличног закључка дошао и К. Казер анализом пописа Лике и Крбаве из 1712. године,⁴³ није сигурно да су наведени чиниоци пресудно утицали на структуру и величину породица у Западној Славонији. Наиме, пописи из 1736. и 1750. (без Субоцког војводства, које је укључено у Војну крајину), како се види на приложеном графикону, показују тенденцију сталног опадања броја одраслих мушкараца у просечном домаћинству, што указује и на опадање величине породице. При томе се између ових пописа није изменила етничка структура становништва Мале Влашке, нити су се за тако кратко време могли променити културни обрасци.⁴⁴

5: *Просечан број одраслих мушкараца у сељачким домаћинствима у четири војводства Мале Влашке по годинама 1721, 1736. и 1750. године*

42 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 137, док. 26.

43 K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, II, Zagreb 1997, 164.

44 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 74. и 75; фасц. 137, бр. 26. и 28; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 695-795.

Подаци из приложеног графикана указују да се између 1721. и 1750. најмање смањио број мушкараца у просечном домаћинству у Подборском војводству, што упућује на закључак да је у њему, у односу на 1721. годину, најмање измењена величина и структура породица. Подаци из пописа 1750. године омогућавају да се поуздано утврди структура сваког пописаног домаћинства, јер су, поред домаћина, пописани у посебним рубрикама и његови одрасли ожењени и неожењени синови и браћа. У овом војводству било је тада 17 насеља с укупно 350 сељачких породица – 207 (59,14%) инокосних и 143 (40,86%) проширених. У инокосне породице сврстане су оне у којима је домаћин био једини одрасли мушкарац у кући, као и оне у којима је поред домаћина живео један или двојица одраслих, али неожењених синова или браће. У проширене породице сврстане су све оне у којима је уз домаћина живео један или више ожењених синова или браће. Врло мали број проширених породица – само њих 23 – могао би да буде сврстан у кућну задругу. Највећа међу њима била је задруга подборског оберкнеза Теодора Капетановића (Радуловића), потомка капетана Вучића Радуловића, који је био старешина овог војводства у време успоставе хабзбуршке власти у Малој Влашкој. Њу су, поред домаћина, чинила још три ожењена сина и брата, чији мотив да живе у задрузи не би требало тражити у очуваном патријархалном културном обрасцу, већ у фискалној политици коморских власти – домаћинства оберкнезова и кнезова била су ослобођена свих пореских обавеза. Тиме се једино може објаснити и чињеница да међу неколико највећих домаћинстава у Пакрачком војводству било и домаћинство оберкнеза Јурине Опића, Хрвата из Гаја.⁴⁵

6: Структура породица у Подборском војводству 1750. године

Структура породице	Број породица	%
само домаћин	137	39,14
домаћин и 1 неожењени син или брат	64	18,29
домаћин и 2 неожењена сина или брата	6	1,71
домаћин и 1 ожењени син или брат	98	28
домаћин и 1 ожењени и 1 неожењени син или брат	21	6
домаћин и 1 ожењени и 2 неожењена сина или брата	1	0,29
домаћин и 2 ожењена сина или брата	16	4,57
домаћин и 2 ожењена и 1 неожењени син или брат	5	1,42
домаћин и 2 ожењена и 2 неожењена сина	1	0,29
домаћин и 3 ожењена сина или брата	1	0,29
	350	100,00

45 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 75, док. 3; фасц. 137, док. 26; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 727-768.

Број сџановника и густина насељености на првој половини војводства Мале Влашке у првој половини XVIII века

Повремени пописи поседа, који су служили као основа за утврђивање пореских обавеза поданика према земљишном господару и држави, не садрже податке о целокупном становништву, већ само имена и презимена домаћина и податке о броју одраслих мушкараца способних за рад (ожењених и неожењених синова и браће старије од 15 година) који су живели с њима у истом домаћинству. Премда су непотпуни са становишта модерне статистике, они ипак омогућавају да се направе доста поуздане процене укупног броја становника, величина и структура сељачких породица, као и број становника по километру квадратном.

Полазна тачка у прорачуну је познати број одраслих мушкараца, као и претпоставка да број дечака млађих од 15 година није могао да буде мањи од 38%, јер је ова пропорција утврђена јозефинским пописом становништва Угарске крајем XVIII века.⁴⁶ Међутим, није искључена могућност да је њихов удео био и нешто већи, јер су на простору Мале Влашке 1900. године, упркос сталном тренду смањења њиховог удела у укупној популацији, деца до навршених 14 година старости чинила између 37,06% (котар Дарувар/Подборје) и 38,44% (котар Пакрац) укупног становништва.⁴⁷ У даљим прорачунима рачунаће се, ипак, да је њихов удео износио само 38%. Друга полазна претпоставка је да је на 1000 мушкараца долазило је 948 жена, што је као пропорција такође утврђено приликом пописа Угарске 1787. године.⁴⁸ Разумљиво да добијени резултати, који су приказани на приложеној табели,⁴⁹ имају само оријентациону вредност, због тога што се не може сасвим искључити могућност да су у Малој Влашкој претпостављене величине (удео дечака до навршених 15 година живота у укупној мушкој популацији и броја жена у односу на број мушкараца) одступале од просека за целу Угарску. Упркос томе, резултати прорачуна пружају поузданија обавештења о стању насељености, него што се могу добити само на основу података о броју кућа.

Подаци о броју становника и густини насељености у појединим војводствима Мале Влашке боље од других извора показују сву дубину друштвене кризе у овој области, изазване наметањем феудалних односа, онаквих какве су обликовале обичајне и правне норме у Угарској. У том погледу је карактеристичан пример војводства Субоцке, где је, због утицаја социјалних мрежа, прилив досељеника из Босне и Банске Хрватске био доста велик, али га је до 1743. године у великој мери поништавало исељавање становништва. Међутим, после укључивања у Војну крајину, простор овог војводства, упркос врло неповољним условима за земљорадњу и сточарство, био је половином XVIII века најгушће насељени део Мале Влашке

46 Детаљније о томе: А. Koroknai, *Problemi zadruga u Podunavskoj i Potiskoj granici (1686–1723)*, Istraživanja, 3, Novi Sad, 1974, 62.

47 *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, Zagreb, 1913, 17.

48 И. Караман, *Прећлед сџановништва Хрватске, Славоније, Сријема и Бачке у време Јосића II (1787)*, Зборник за друштвене науке, 29, 1961, 88. Ни у овом случају није искључена могућност да је број жена у Малој Влашкој у првој половини XVIII века био нешто мањи од просека за целу Угарску. На то указује околност што је 1880. године, када је на територији Славоније на 1000 мушкараца већ било у просеку 996 жена, на простору Мале Влашке је тај однос био нешто неповољнији – на 1000 мушкараца долазило је 968 жена у котару Пакрац, а 949 у котару Дарувар (Подборје). Види: *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 26.

49 AX3, *Urb. et con.*, фасц. 74. и 75; фасц. 137, бр. 26. и 28; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 695–795. Исти, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, 434–526, 534–536, 545–546.

7: Прорачун броја становника и густине насељености на историју Мале Влашке у првој половини XVIII века.

Подборско војводство

Година пописа	Утврђено пописом		Утврђено прорачуном			Становника на km ²
	Кућа	Одраслих мушкараца	Дечака млађих од 15 година	Жена укупно	Укупно становника	
1702.	322	544	334	832	1710	5,48
1721.	225	431	264	659	1354	4,34
1736.	287	463	284	708	1455	4,66
1750.	350	624	382	954	1960	6,28

Пакрачко војводство

Година пописа	Утврђено пописом		Утврђено прорачуном			Становника на km ²
	Кућа	Одраслих мушкараца	Дечака млађих од 15 година	Жена укупно	Укупно становника	
1698.	163	352	216	538	1106	4,32
1721.	385	696	427	1065	2188	8,54
1736.	584	923	566	1412	2901	11,33
1750.	500	668	422	1033	2123	8,29

Забрдско војводство

Година пописа	Утврђено пописом		Утврђено прорачуном			Становника на km ²
	Кућа	Одраслих мушкараца	Дечака млађих од 15 година	Жена укупно	Укупно становника	
1698-1702.	119	259	159	396	814	2,64
1721.	126	280	172	429	881	2,85
1736.	932	439	269	671	1379	4,46
1750.	296	432	265	551	1358	4,40

Субоцко војводство (од 1743. у саставу Војне крајине)

Година пописа	Утврђено пописом		Утврђено прорачуном			Становника на km ²
	Кућа	Одраслих мушкараца	Дечака млађих од 15 година	Жена укупно	Укупно становника	
1702.	287	421	258	644	1323	4,83
1721.	363	712	436	1088	2236	8,18
1736.	418	581	356	888	1825	6,67
око 1750.	617	-	-	-	2817	10,30

Војводство/власелинство Сирач

Година пописа	Утврђено пописом		Утврђено прорачуном			Становника на km ²
	Кућа	Одраслих мушкараца	Дечака млађих од 15 година	Жена укупно	Укупно становника	
1702.	207	341	209	521	1071	8,24
1736.	203	278	170	425	873	6,72

(10,30 становника на km²). Индекс пораста становништва у њему између пописа 1736. и 1750. износио је чак 154,36. Једино објашњење за то је да је статус слободних сељака – војника, упркос томе што су они били оптерећени војном службом, многим био привлачнији од статуса зависних сељака. Индекс раста становништва на простору Подборског војводства, где је између 1736. и 1750. једино забележено повећање броја становника, износио је 134. На простору Забрдског и Пакрачког војводства, која су 1746. поново дошла под коморску управу, број становника је опадао – у првом је базни индекс раста био 73, а у другом 98.

Стање насељености простора Мале Влашке 1750. године, без обзира на бројне вести о исељавању у претходним деценијама, побољшано је у односу на 1702. годину, првенствено захваљујући усељавању становништва из Босне и Банске Хрватске. Пораст становништва поготово је био знатан у поређењу са стањем у последњим годинама турске власти. Међутим, на основу анализираних података о развоју становништва у Малој Влашкој за шест деценија хабзбуршке управе не могу се донети никакви закључци опште важности, јер се врло мало зна о демографским приликама у другим деловима Славоније, а посебно оним у такозваним провинцијалним крајевима. Тек ће нове демографске студије, као и проучавање аграрних односа, омогућити да се нађе одговор на питање због чега је Славонија ушла у другу половину XVIII века као једна од најслабије насељених области Хабзбуршке монархије, због чега се препоручивала за насељавање вишка аграрног становништва из других области под хабзбуршком влашћу.

MALA VLAŠKA IN SLAVONIA. SETTLEMENTS AND POPULATION SINCE THE END OF THE XVII TO THE MID-XVIII CENTURY

Summary:

The focus of our research in this paper made mainly on the basis of tax censuses of Slavonia population between 1698 and 1750 were demographic changes within a micro-region – Mala Vlaška, which was under the Ottoman rule until 1691, and since then under the Habsburg Monarchy.

The notion of Mala Vlaška: The name Mala Vlaška (Little Walachia, Latin: *Parva Wallachia*, German: *Kleine Wallachey*) was used in the XVI and XVII centuries in historical sources of Austrian origin to denote the north-western and western part of the present-day Slavonia, which was conquered and included in the Ottoman Empire between 1536 and 1552. Since these areas have been completely devastated during the conquest, the Turkish authorities colonised them with Serbs from central Serbian areas – mainly from the districts (*sanjaks*) of Smederevo, Kruševac and Zvornik. Upon settlement, they received the so-called *walachian* benefits and due to this have been referred to as *walachians*. However, that term did not denote their ethnic affiliation, but social status. Serbs with *walachian* status represented a privileged group of peasant, Christian population – they paid only moderate tax per house/household and enjoyed self-governance in their settlements with village elder called *knez*. In addition, they had an obligation to serve guard duty along the border with the Habsburg Monarchy. That is why they had their own military organisation led by *vojvodas*. Their fiscal and military obligations remained essentially unchanged until the War of the Holy League (1683-1699), when Slavonia was included in the Habsburg Monarchy.

Mala Vlaška as a part of Ottoman Empire's defence system in Slavonia: During the period of Ottoman rule, the territory of Mala Vlaška was encompassed by two administrative districts (the Požega and the Pakrac

or Cernik sanjaks), but irrespective of that it was a unique defence system – frontier (*krajište* or *serhat*), with the main task to prevent Austrian frontiersman (*krajišnici*) from the Military Frontier in Upper Slavonia (the Varaždin Generalate) to endanger settlements farther away from the border. They kept guard on the Ilova River, which was an unofficial but actual border between the Ottoman Empire and the Habsburg Monarchy in Slavonia until 1683. Military commanders of the Austrian Military Frontier have soon noticed the importance of Mala Vlaška in the defence system of this strategically significant segment of the Ottoman Empire's border toward the Habsburg Monarchy. Due to this, they first attempted to destroy settlements in this area and force the population farther away from the border. When they failed, they started to enlist them to move to the Habsburg territory, where they would settle around border fortresses as free peasants – soldiers. As Austrian frontiersman, they would enjoy farm estates without payment of any dues, but with an obligation to perform unpaid military service at the border. These efforts were effective – during the war between the Habsburg Monarchy and Ottoman Empire 1593-1606 many Serbs from Mala Vlaška moved to the Austrian Military Frontier. A census of migrants, taken after the end of war, showed that 1,218 Serbian households have moved, revitalised and founded 58 villages in deserted areas around Križevci, Ivanić and Koprivnica. Their colonisation and exemption from the jurisdiction of state authorities of the Hungarian Kingdom marked the beginning of transformation of the Military Frontier into a separate territorial, administrative and defence whole within the Habsburg Monarchy. The consequences of migrations for demographic circumstances in Mala Vlaška were very grave and many villages that became depopulated at the turn of the XVI to XVII century have not been renewed until the end of Ottoman rule.

The conquest of Slavonia by the Habsburgs: During the War of the Holy League (1683–1699), when the Habsburg Monarchy significantly expanded its borders at the expense of Ottoman Empire, hitherto *Turkish Slavonia* or *Lower Slavonia* came under the Habsburg rule. Its conquest, which ended in 1691, was accompanied by vast destruction, devastation of hundreds of villages, drastic deterioration of population density and major changes in hitherto ethnic and religious structure of the population (emigration of Muslims, re-Catholicising of most of the Calvinists). War produced the greatest desolation in central and eastern parts of Slavonia – a summary census taken in 1688 established that at the time of Habsburg conquest there were only 70 inhabited and 453 uninhabited villages in broader vicinity of Osijek, Virovitica and Požega. Western parts of Slavonia, i.e. Mala Vlaška, sustained incomparably lesser devastation, as its population mainly joined the Imperial army and participated in battles against the Turks and, to a lesser extent, abandoned temporarily their villages and found refuge in the territory of the Habsburg Military Frontier (the Varaždin Generalate). When Habsburg troops occupied Slavonia, it was, as newly-conquered territory, placed under the administration of central offices in Vienna – the War Council (Hofkriegsrat) and the Court Chamber (Hofkammer). Since the final outcome of war was not quite certain at the time, economic and human resources of Slavonia have been used for military purposes. Some of the population was included in military service, while taxes in money and in kind in favour of the army have been levied on the others. The status of free peasants – soldiers has been recognised to the population of Mala Vlaška and they assumed the obligation to guard at that time still unofficial Habsburg-Ottoman border on the Sava River.

Partition of Slavonia into the Military Frontier and feudal estates (1698–1702): When the Treaty of Karlowitz made that border official in 1699, it was necessary to arrange for its defence. Since using regular, standing army for this purpose was hardly feasible and too expensive, it was decided in Vienna to include settlements along the Sava River into the Military Frontier and to acknowledge its population the status of free peasants – soldiers, who will be exempt from tax obligations, but would in return have to guard the border. The creation of the Posavina Military Frontier (*Posavska krajina*) started in 1698 and was completed in 1702. That assignment was carried out by a special commission composed of representatives of the War Council and of the Court Chamber. The War Council in Vienna was entrusted with the administration of the Posavina Military Frontier. The parts of Slavonia that have not been included in the Posavina Military Frontier have been

divided into feudal estates and subjected to the Court Chamber in Vienna. The local population became serfs, whose landlord was the Court Chamber until the ruler decided to give or sold these fiefs to private individuals or church institutions. Peasants on these estates had tax and working obligations toward the state (contribution, construction work on fortresses, provision of fuel wood and lumber, as well as accommodation for regular military troops), to the landlord (payment of land fee and redemption from labour) and to church institutions (tithe from grain and grape yield). However, in most Slavonian villages the Court Chamber continued to collect tithe, claiming that it was necessary for military supplies. The state compensated church institutions for lost revenues either by awarding them feudal estates or by paying the agreed annual monetary equivalent for tithe. The amount of obligations to the landlord, as well as the amount of obligations to the state depended on the size of farmers' holdings, which have been calculated in terms of whole sessions or parts thereof, with $\frac{1}{8}$ as the smallest unit. A full session included 24 acres of arable land, 2 mowers of meadow and 8 draft oxen out of which a peasant paid to the landlord 8 forints for redemption from labour and 3 forints for land fee. Arrangements have been made for acre to be of identical size as in Austrian lands.

Turning a part of Mala Vlaška into feudal estates under the administration of the Court Chamber:

When administration and competencies in Slavonia have been divided between the War Council and the Court Chamber, only a smaller part of Mala Vlaška (settlements along the Sava) was included into the Posavina Military Frontier, while its larger part was converted into feudal estates. They were established by uniting all settlements of a voivodship into a single estate. In this way, five estates – Podborje, Pakrac, Subocka, Zabrđe and Sirač voivodships – have been created from the part of Mala Vlaška administered by the Court Chamber. Already at the end of 1702 the Court Chamber tried to cede the Sirač voivodship to a private landowner, but the local population organised rebellion that lasted several years. It calmed down only when the army intervened, and the Court Chamber resumed administration over this fief. Due to this, sale of other estates was postponed for a while and they continued to constitute the so-called Chamber's Mala Vlaška. Nevertheless, on 11 October 1728 the ruler decided to grant two out of five voivodships *iure perennali* to his Secretary, Johan Theodor Imbsen. The Podborje voivodship ceased to be the Chamber's estate in 1751 and Sirač in 1763. The Subocka voivodship did not share the fate of other voivodships and became a private fief – during the peasants' uprising in 1743 it was included into the Posavina Military Frontier. However, this fact has been deliberately ignored in this paper, primarily with the aim to compare demographic changes in areas under civilian and under military administration.

Colonisation of Mala Vlaška, clearing of forests and establishment of new villages in the plains along the Ilova River (1691–1702): In the scope of first Austrian censuses taken in Slavonia, the census takers, among other things, collected data on the history of villages and the number of houses in them in the last years of Ottoman rule, as well as on ethnic and religious affiliation of the population. According to these data, it was established that on the eve of the War of the Holy League there were a total of 69 settlements in the territory of five voivodships in Mala Vlaška – 60 were inhabited solely by the Serbian, Orthodox population, while they lived together with the Muslim in two and with the Roman Catholic population in one village. There was one village with solely Roman Catholic population, and four villages – fortresses with Muslim population. The Subocka voivodship had the lowest population density, with less than 2 inhabitants per square kilometre according to rough estimates, while it was the highest in Podborje voivodship, with somewhat more than 3 inhabitants per square kilometre. A stretch of land under forest, fifteen to twenty kilometres wide, along the upper and middle course of the Ilova River was entirely unpopulated. A number of settlements have been founded there at the end of the XVII and the first decades of the XVIII century.

State authorities in Vienna were aware that Slavonia was poorly populated and therefore attempted to encourage settlers to move there. Prince Eugene of Savoy's campaign in Bosnia in 1697 was very important in this regard. The primary goal of this campaign, which ended with destruction and burning down of Sarajevo and many other towns and villages, was to destroy fortresses and military potential of this area,

and the secondary one – to spur the migration of the local Orthodox and Roman Catholic population. Two migration streams – one from Bosnia, the other from Banal Croatia – were of the greatest importance for colonisation of Mala Vlaška since the end of the XVII until the mid-XVIII century. Migrations from Bosnia brought mainly the Serbian population, while the Croatian population came from Banal Croatia. The former were most populous from 1692 until the Habsburg-Ottoman delimitation in 1701 and from 1717 until 1737, when the Habsburg Monarchy, according to the provisions of the Treaty of Passarowitz, held a narrow strip of land on the Bosnian side of the Sava, which made it easier for the population to cross the Habsburg-Ottoman border. Migrations from Banal Croatia, where surplus of agrarian population was already evident toward the end of the 17th century, have never been massive, and their significance for demographic and ethnic circumstances in Mala Vlaška was in continuous influx of migrants.

Most of migrants from Bosnia settled in existing villages or those that became deserted during the war, where there was cultivated land and land that could be used for agriculture. As the stock of available land decreased, many newcomers faced difficulties in acquiring land holdings. Better organised groups of settlers from Bosnia and Banal Croatia, which had sufficient labour and draft animals, had solved the problem of land holdings by building new villages in forests along the Ilova River. Judging by the clearing of forest in five newly-founded villages in Mala Vlaška – four Serbian (Lovska, Brestovac, Uljanik and Trojeglava) and one Croatian (Gaj), an adult man, provided he had draft animals, could within a year clear one acre of forest at the most and turn it into arable land (see Table 3). New villages in woody plains along the Ilova River have not been established only by newcomers – existing inhabitants of Mala Vlaška, particularly those from mountainous areas, also took part in this effort.

Contribution of migrations to population increase in Mala Vlaška (see Figure 1) can be reliably determined only for three voivodeships, and only for the period between censuses in 1698 and 1702 – 18.32% of households of the Podborje voivodeship, 21.60% of the Subocka voivodeship and 29.46% of the Sirač voivodeship arrived to the area within that period.

Population emigration and internal migrations (1702–1750): Transformation of voivodeships in Mala Vlaška into fiefs in 1702, which substantially changed the social and legal position of the local population, caused rebellious turmoil and several minor insurrections. In addition, it resulted in emigration of the population, but also affected the influx of new migrants, who did not find the status of heavily tax-burdened serfs attractive. As a result, 58 families moved out in 1702 just from three voivodeships in Mala Vlaška (Podborje, Sirač and Subocka), for which data are available in sources. Most of them (44 families) moved to the territory of the Military Frontier, where they could retain the status of free peasants. According to the available data, it seems that the voivodeship of Podborje was most heavily affected by this population outflow, as it took four decades to reach the population level recorded in 1702. A greater share of Mala Vlaška population, who did not find migration an acceptable option, opted for a different way to mitigate fiscal pressure – they reduced the tax base (size of farm holdings) and restricted agricultural production to the level only sufficient to satisfy their families' needs in cereals. This tendency (for Podborje voivodeship, see Figure 2) was not a specific feature of Mala Vlaška only. It existed in all parts of civil Slavonia, where 14,400 households in 1736 farmed only 44,943 acres of plowland – 3.12 acres per household.

Assessment of tax obligations according to the size of farmland held by peasant households, without taking any consideration of their quality and fertility, produced other consequences as well – it resulted in population redistribution. More precisely, inhabitants of hilly parts of Mala Vlaška, where farmland was of poor quality or barren, moved to fertile plains closer to the Ilova River, regardless of the fact that they had to clear forests there in order to obtain arable land. As a result of these migrations, 9 new villages have been founded in fertile plains by 1736. Population redistribution, according to the example of the voivodeship of Zabrđe (see Figure 3), led to reduction in the number of adult, able-bodied men in old villages, as well as to temporary reduction in the number of households in them. The greatest decline in the number of houses and able-bodied men in

hilly villages of Zabrđe occurred at the time of establishment and settlement of new villages in the plains along the Bijela and Ilova rivers (1700–1721): the number of households in Zabrđe villages declined from 108 to 79, and the number of adult men from 238 to 166.

Family size and structure: By the census taken in 1721, when upheaval calmed down and emigration subsided, it was determined that there were 79 villages in Mala Vlaška, excluding the Sirač fief, with 1,099 farm households in which, in addition to the householder, lived 980 adult sons or brothers. At that time, census headings did not provide for separate recording of married and single men, which became the practice in later censuses. The average household in Mala Vlaška at the time had 1.89 adult men. The highest average was in Zabrđe (2.22), followed by Subocka (1.92), Podborje (1.87) and Pakrac (1.76) voivodeships. High number of adult men in an average household points to the conclusion that in Mala Vlaška, besides nuclear families, also existed extended families with more complex generation structure and family relationships. They can almost certainly be recognised in the households where there were 3 or more adult men. Their share in the total number of families in 1721, as shown in Table 5, was the highest (34.13%) in Zabrđe voivodeship where, like in Podborje voivodeship, lived solely Serbs. The lowest number of families with three or four adult man in a household (7.53%) could be found in monoethnic, newly-founded Croatian villages (Poljana, Gaj, Međurić, Brekinska, Banova Jaruga) in the Pakrac and Subocka voivodeships. The mentioned data might seem to suggest that forms of family life have been largely influenced by cultural patterns and ethnic affiliation of the population. Although K. Kazer, analysing the 1712 census data for Lika and Krbava, arrived to the same conclusion, it is not certain that these factors have decisively affected the structure and size of families in Western Slavonia. More precisely, the 1736 and 1750 censuses (excluding the voivodeship of Subocka, which was included in the Military Frontier), as illustrated in Figure 5, show a trend of continuous decline in the number of adult men in an average household, which indicates a decline in the size of an average family. It is worth noting that ethnic composition of the population in Mala Vlaška did not change between these censuses, nor could cultural patterns alter in such a short time.

Data of the 1750 census make it possible to reliably determine the structure of every registered household, because in addition to the householder records of his adult married and single sons and brothers have been made under separate headings. In the voivodeship of Podborje, which was chosen for analysis because the family size in it changed the least, in 1750 there were 17 villages with a total of 350 peasant families – 207 (59.14%) nuclear and 143 (40.86%) extended families (see Table 6). Families where the head of the household was the only adult man in the house or those where, in addition to the householder, lived one or two adult, single sons and/or brothers were considered to be nuclear families. Extended families included all those where in addition to the head of the household lived one or more married sons and/or brothers. Very few extended families – only 23 – could be classified as *zadrugas* – a complex family arrangement in the territory of South Slavs.

Population number and density in voivodeships of Mala Vlaška in the first half of the XVIII century: Occasional censuses of holdings, which served as the basis for assessment of taxes payable by subjects to the landlord and the state, do not contain data on entire population, but only names and surnames of householders and data on the number of adult able-bodied men (married and single sons and brothers above the age of 15) who lived with them in the same household. Although incomplete from the point of modern statistics, they nevertheless enable rather reliable assessments of the number of the entire population, size and structure of peasant families, as well as the number of inhabitants per square kilometre.

The starting point in our assessment was known number of adult men and an assumption that the number of boys under 15 years of age could not be significantly below or above 38%, because this proportion was established by Josefinian population census of Hungary in the late XVIII century. However, the possibility that their share was somewhat higher cannot be ruled out, because in the territory of Mala Vlaška in 1900, despite the steady downward trend of their share in the total population, children below the age of 14 accounted for between 37.06% (Daruvar/Podborje district) and 38.44 (Pakrac district) of the total population.

It was presumed in our calculations that their share was nevertheless only 38%. The other initial assumption was that there were 948 women to each 1000 men, which was also the proportion established by the census of Hungary in 1787. Of course, the results obtained, as presented in Table 7, are only tentative, because of the possibility that the assumed initial values (the share of boys under the age of 15 in the total male population and the ratio of women to men) in Mala Vlačka departed from the average for Hungary as a whole. Despite that, these data provide more reliable information about the population situation than can be derived solely on the basis of the number of houses. According to these data, population density by voivodeships was estimated as well. The data thus obtained, as presented in summary form in the enclosed chart, reveal an interesting phenomenon – between 1736 and 1750 censuses, population growth indices in the voivodeship of Subocka, which was included in the Military Frontier in 1743, was 154, although the conditions for agriculture and livestock breeding in its territory were least favourable of all Mala Vlačka. The only reasonable explanation for this is that the Military Frontier territory, owing to the population's legal status and possibility of social advancement, were more attractive for the new settlers, than feudal estates. That would explain the fact that the territory of the Military Frontier in Slavonia until the end of the XVIII century was more densely populated than the areas under civil administration.

Table 8: *Population density in Mala Vlačka between 1698 and 1750*

Voivodeship/ fief	Population per square kilometre				
	1698	1702	1721	1736	1750
Podborje		5.48	4.34	4.66	6.28
Pakrac	4.32		8.54	11.33	8.29
Zabrđe	2.64		2.85	4.46	4.40
Subocka		4.83	8.18	6.67	10.30
Sirač		8.24		6.72	

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој Српска нација – инијеграјивни и дезинјеграјивни процеси (Ев. бр. 177014).

Милош Јагодић
Филозофски факултет
Београд

ПРОЦЕНА БРОЈА СРБА (1880–1910)

Апстракт: У раду је приказана процена броја Срба у Србији, Угарској, Хрватској и Славонији, Далмацији, Старој Србији, Црној Гори, САД и Канади у периоду од 1880. до 1910. године. Изнет је процентуални удео Срба у највећим административним областима наведених држава, односно покрајина, и то у односу на укупну популацију и у односу на српску популацију. За сваку државу и покрајину је израчунат годишњи геометријски прираштај српског, осталог и укупног становништва. На крају је представљена процена укупног броја српског народа 1880–1910 и његовог годишњег геометријског прираштаја. Рад је написан највећим делом на основу званичних државних статистика.

Кључне речи: Срби, становништво, попис, Србија, Аустро-Угарска, Османско царство, Црна Гора, САД, Канада, 1880–1910.

* * *

Иако су различити аспекти демографске историје српског народа били предмет обраде домаће и иностране историографије, ни у једном раду, па ни у синтетичким делима о српској историји, се не може наћи одговор на питање колико је укупно било Срба у 19. и почетком 20. века, тј. до Првог светског рата. Разлог томе вероватно лежи у чињеници да је српски народ до 1918. живео у четири државе, Србији, Аустро-Угарској, Турској и Црној Гори, те су се истраживачи српске историје фокусирали на њихове појединачне територијалне оквире. Када је реч о Аустрији, односно Аустро-Угарској, ситуација је још сложенија, јер се наука најчешће бавила њенима покрајинама насељеним српским народом (Војном границом, јужном Угарском, Хрватском и Славонијом, Далмацијом и Босном и Херцеговином од 1878), а ретко читавом Хабзбуршком монархијом. Стога је циљ овог рада да процени укупан број и кретање укупног броја Срба у периоду од 1880. до 1910, да на једном месту прикаже број Срба у наведеним државама и покрајинама и да пружи заинтересованим читаоцима преглед постојећих извора и најважније литературе о овој теми. Сматрамо да ћемо тиме олакшати, а можда и подстаћи, евентуална будућа истраживања демографске историје српског народа у целини.

Иако нам је првобитна намера била да покушамо да проценимо број Срба у читавом 19. веку, хронолошки опсег рада је морао да буде сведен на тридесет година, и то због

недостатка поузданих и конзистентних статистичких података о броју Срба у Турској пре 1880. године. Под појмом Срби подразумевамо људе који су несумњиво сами себе сматрали припадницима српског народа.

Резултати истраживања су изложени најпре по државама, односно покрајинама унутар Аустро-Угарске, а потом у целини. Рад је написан на основу званичних државних статистичких публикација, изузев, донекле, у случају Турске и Црне Горе, где су морали бити коришћени извори друге врсте. Изнети бројеви односе се на фактичко (присутно) становништво. Као референтне године узете су 1880, 1890, 1900. и 1910. јер је већина одговарајућих пописа тада обављена; у случајевима када су пописи вршени у другим годинама, морали смо прибећи прављењу процена за једну или више претходно наведених година ради крајње упоредљивости података.¹ Због та два разлога, може се говорити само о процени укупног броја српског становништва у наведеном периоду, а не и о утврђивању тачног броја.

Србија

Први потпуни попис становништва у Србији обављен је 1834. године, а потом 1841, 1843, 1846, 1850, 1854, 1859, 1863, 1866, 1874, 1879 (само нови крајеви), 1884, 1890, 1895, 1900, 1905. и 1910. Њихови резултати су објављивани у службеним државним статистикама, а најпрегледнију историјску статистику Србије је на основу њих урадио Холм Зундхаузен.² За овај рад су релевантни пописи из 1884, 1890, 1900. и 1910.³ Становништво је 1884. било пописано „по народности“, а 1890, 1900. и 1910. по „матерњем језику“. Број Срба, осталог становништва и укупног становништва Србије 1880–1910 приказан је у доњој табели. Пошто у Србији није био обављен попис 1880, за ту годину смо направили процену примењујући

1 Процене смо правили на основу годишњег геометријског прираштаја српског становништва између два пописа, служећи се формулом $R = \left(\sqrt[n]{\frac{P_2}{P_1}} - 1 \right) * 100$, где R означава годишњи прираштај, P_1 број становника у нижој години пописа (нпр. 1880), P_2 број становника у вишој години пописа (нпр. 1890), а n број година између два пописа. Из ове основне формуле, изведене су формуле $P_1 = \frac{P_2}{\left(\frac{R + 100}{100} \right)^n}$ и $P_2 = \left(\frac{R + 100}{100} \right)^n * P_1$.

2 Р. Љушић, *Досељавања, иселавања и губици становништва у нововековној Србији (1804–1918)*, Сеобе српског народа од XIV до XX века. Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд, 1990, 78; Н. Sundhausen, *Historische Statistik Serbiens 1834-1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München, 1989; М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Београд, 2002, 44-50; М. Радовановић, *Демографски раст и етнодемографске промене у Републици Србији*, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији, Београд, 1993, 41-45; *Становништво НР Србије од 1834-1953*, Београд, 1953.

3 *Државопис Србије XVI. Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, Београд, 1889, XXVIII, 264-265; *Статистика Краљевине Србије I. Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1890. године, њени део*, Београд, 1893, LXVII, 114-117; *Статистика Краљевине Србије XXIII. Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године, њени део*, Београд, 1903, 746-749; *Прелиминарни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910*, Београд, 1911, 4-5.

геометријски годишњи прираштај из периода 1884–1890 за сваку од наведених категорија становништва.⁴

1: Број и процена броја Срба, осталој становништва и укупној становништва у Србији 1880–1910.

Година	Становништво Србије по националности				
	Срби	%	остали	%	укупно
1880	1538159	88	210002	12	1748161
1884	1693337	89	208399	11	1901736
1890	1955944	90.4	206017	9.6	2161961
1900	2298551	92.2	194331	7.8	2492882
1910	2778706	95.4	132995	4.6	2492882

2: Годишњи геометријски прираштај Срба, осталој становништва и укупној становништва у Србији 1884–1910 у процентима.

период	Годишњи прираштај у %		
	Срба	осталих	укупан
1884–1890	2.43	-0.19	2.16
1890–1900	1.63	-0.58	1.43
1900–1910	1.91	-3.72	1.56
1884–1910	1.92	-1.71	1.65

Изузетно висок прираштај Срба објашњава се високим природним прираштајем, а за период 1884–1890 и усељавањем Срба из суседних земаља, док се негативан прираштај осталих не може објаснити другачије него асимилацијом.⁵

Наредне табеле приказују број српског и укупног становништва Србије по окрузима. Због административних промена, подаци су упоредиви само за године 1900. и 1910.

⁴ Прираштај (R) за период 1884–1890 смо израчунали тако да P_1 означава број становника 1884, а P_2 број становника 1890. Потом смо на основу тог прираштаја проценили број становника 1880 (P_1), узимајући број становника 1884. као P_2 .

⁵ М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд, 2004, 48–51; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд, 2009, 241–298, са релевантном литературом; Ђ. Ђ. Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград, 1962, 403–443. Досељавање Срба из Турске, Аустро-Угарске и Црне Горе у Србију се одвијало и после 1890, али је механички прираштај у Србији од 1890. до 1905. (не може се рачунати после 1905. јер су подаци о броју живорођених и умрлих у Србији обрађени и објављени закључно са 1908) био негативан, М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 297; Д. Петровић, *Мијрације и инкорпорирање Влаха у српску нацију*, Десети конгрес историчара Југославије (15–17. јануар 1998), Зборник радова, Београд, 1998, 145–160.

3 : Број српској и укујној
сјановништва Србије по
окрузима 1884.

Округ	Број становника у Србији		
	1884		
	Срба		укупан
	број	%	
Алексиначки	66809	97.4	68606
Београдски	85697	95.6	89627
Ваљевски	97435	96.7	100757
Врањски	65870	97.1	67826
Јагодински	68717	98.8	69579
Књажевачки	61861	98.3	62939
Крагујевачки	118823	97.7	121573
Крајински	30149	36.1	83549
Крушевачки	81637	99.0	82472
Нишки	130954	96.6	135600
Пиротски	76545	98.2	77922
Подрински	61150	97.2	62912
Пожаревачки	120802	65.6	184122
Руднички	58881	99.5	59149
Смедеревски	88264	97.3	90744
Топлички	69901	95.6	73133
Ђупријски	57810	83.2	69486
Ужички	128190	99.7	128526
Црноречки	28032	43.7	64080
Чачански	78758	99.3	79289
Шабачки	89197	94.5	94362
Варош Београд	27891	78.6	35483
Укупно	1693373	89.0	1901736

3 : Број српској и укујној
сјановништва Србије по
окрузима 1890.

Округ	Број становника у Србији		
	1890		
	Срба		укупан
	број	%	
Ваљевски	110072	96.1	114517
Врањски	144115	96.5	149282
Крагујевачки	139061	98.9	140661
Крајински	35923	39.2	91572
Крушевачки	146664	98.1	149554
Моравски	148890	92.9	160191

Пиротски	118823	98.5	120585
Подрински	170440	96.5	176533
Подунавски	199202	96.2	206966
Пожаревачки	146566	71.5	205029
Руднички	150599	99.3	151695
Тимочки	90532	97.6	92762
Топлички	119153	98.2	121382
Ужички	137179	99.7	137542
Црноречки	38566	55.4	69564
Варош Београд	43236	79.7	54249
Варош Ниш	16923	85.1	19877
Укупно	1955944	90.5	2161961

3 : Број српској и укупној становништва Србије по окрузима 1900 и 1910.

Округ	Број становника у Србији					
	1900			1910		
	Срба		укупан	Срба		укупан
	број	%		број	%	
Београдски	121087	96.0	126117	151501	97.2	155815
Ваљевски	128300	96.1	133499	156189	99.1	157648
Врањски	205420	96.6	212723	246162	97.3	252937
Крагујевачки	157012	97.7	160704	187562	99.2	189025
Крајински	50568	51.3	98569	72828	64.9	112142
Крушевачки	135802	98.1	138488	165365	98.8	167371
Моравски	159041	93.0	171089	200211	98.3	203638
Нишки	168595	96.5	174628	194330	97.8	198768
Пиротски	94694	98.0	96608	110820	98.7	112314
Подрински	196505	96.1	204499	234302	98.3	238275
Пожаревачки	182923	79.3	230562	233775	89.9	259906
Руднички	194233	99.4	195491	85196	99.8	85340
Чачански*				138659	99.8	138911
Смедеревски	119539	97.2	122944	142476	99.5	143216
Тимочки	108480	80.3	135066	124770	83.4	149538
Топлички	88742	98.0	90516	108643	98.6	110218
Ужички	131316	99.8	131610	146593	99.9	146763
Варош Београд	56294	80.7	69769	79324	88.3	89876
Укупно	2298551	92.2	2492882	2778706	95.4	2911701

*Године 1900. територија Чачанског округа је улазила у састав Рудничког округа, а 1910. је била издвојена у посебан округ.

Угарска

Под појмом „Угарска“ подразумевамо територију Краљевине Угарске (у оквиру Аустро-Угарске) без територије Краљевина Хрватске и Славоније. Након терезијанског пописа 1754. и јозефинског пописа 1785, пописи становништва Хабзбуршке монархије били су спровођени 1805 (није пописано племство и свештенство), 1851, 1857, 1869, 1880, 1890, 1900. и 1910. Од 1874. године је за пописивање становништва на територији Угарске био надлежан посебан угарски статистички завод.⁶ За историју српског народа су значајни и црквени пописи православног становништва у оквиру Карловачке митрополије.⁷

Становништво у Угарској је 1880, 1890, 1900. и 1910. пописивано по матерњем језику и по вероисповести. Методологија пописивања становништва по матерњем језику била је доследна само за 1900. и 1910, те су подаци за читав наведени период неупоредиви. Наиме, године 1880. постојала је пописна категорија „српско-хрватски језик“, тако да су у њу убројани и Срби и Хрвати; 1890, 1900. и 1910. године постојале су две пописне категорије, „српски језик“ и „хрватски језик“, с тим што су 1890. у становништво српског језика убројани Буњевци и Шокци, а 1900. и 1910. нису, већ су издвојени у посебну категорију заједно са „Далматинцима, Босанцима и Илирима“ и у пописима су приказани у рубрици „остали“. Становништво по вери је пописивано у осам категорија: римокатолици, гркокатолици, реформисти, евангелисти, православни, унитарци, јевреји и „други и непознати“. Из наведених разлога се у континуитету од 1880. до 1910. може пратити само кретање броја становништва српско-хрватског (1880), односно српског матерњег језика (1890, 1900, 1910) православне вере. У табелама које следе изнети су подаци о броју српског становништва по матерњем језику и по вери у Угарској 1880–1910.⁸

6 Ф. Врбанић, *Једно стољеће у развоју броја живљелства Хрватске и Славоније*, Рад ЈАЗУ књ. 140, разреди филологијско-историјски и философијско-јуредички књ. 52 (1899), 21-26; *Сјатаиистички љејойис за јодину 1874*, издао га Статистички уред Кр. Далм. Хрв. Слав. земаљске владе, VII-X; А. Хегедиш, К. Чобановић, *Демографска и аграрна сјатаиистика Војводине 1767–1867*, Нови Сад, 1991, 17-147; Д. Поповић, *Војводина. Прилози јроучавању наше земље и нашега народа. Ојшји гео I. Бачка. Прилози јроучавању ејничких односа од средине XVI века до 1921. г.*, Београд, 1925, 43-70; Л. Кеваго, *Сјатаиистичка исјишнвага друшјвено-економској јоложаја јужних Словена у Мађарској јочејком XX века*, Зборник Матице српске за друштвене науке 54 (1969), 33-63; С. Кицошев, *Промене броја и ејничке сјрукјуре сјановнишјва Барање јоком 20. века*, Срби у Хрватској, насељавање, број и територијални размештај, Београд, 1993, 225-240; З. Ђере, *Градови и вароши Бачке јочејком XIX века*, Нови Сад, 2007, 7-15; Ј. Живојиновић, *Угарска сјатаиистика и Срби у Угарској*, Летопис Матице српске (=ЛМС) 222 (1903), 75-99; *Сјановнишјво Србске Војводине јо вери и народности*, ЛМС 108 (1864); *Исјорија срјској народа V-2*, Београд, 1981, 110; *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge, I Band, Wien, 1856; Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich. Nach der Zählung vom 31. Oktober 1857*, Wien, 1859.

7 В. Јакшић, *Несјатајање србскоја народа у Унјарској*, Гласник СУД 33 (1872), 38-134; *Исјорија срјској народа V-2*, 14-15; В. Крестић, *Исјорија Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1995, 39, напомена 6.

8 Подаци за 1880: *Dénombrement de la population des pays de la sainte couronne Hongroise en 1900, dixième partie. Résumé des resultats*, Budapest, 1909, 132-133; подаци за 1890, 1900. и 1910: *Recensment general de la population des pays de la sainte couronne Hongroise en 1910, sixième partie. Résumé des resultats*, Budapest, 1924, 136-137.

4: Број сџановника срџско-хрватској, односно срџској мајтерњег језика, осталих језика и укупан број сџановника Угарске 1880–1910.

Година	Број становника Угарске по матерњем језику				
	срп.-хрв.	%	остали	%	укупно
1880	639986	4.7	13109617	95.3	13749603
година	српски	%	остали	%	укупно
1890	495133	3.3	14667855	96.7	15162988
1900	437737	2.6	16400518	97.4	16838255
1910	461516	2.5	17803017	97.5	18264533

5: Сџановништво срџско-хрватској, односно срџској мајтерњег језика по вери у Угарској 1880–1910.

вера	Становништво по матерњем језику и вери							
	српско-хрватски језик		српски језик					
	1880		1890		1900		1910	
	број	%	број	%	број	%	број	%
римокатолици	255657	39.9	80873	16.3	5349	1.2	3892	0.8
гркокатолици	2321	0.4	2152	0.4	1638	0.4	1908	0.4
реформисти	51	0.0	30	0.0	45	0.0	49	0.0
евангелисти	276	0.0	103	0.0	102	0.0	128	0.0
православни	380707	59.5	410322	82.9	428725	97.9	454431	98.5
унитарци	3	0.0	0	0.0	1	0.0	21	0.0
јевреји	407	0.1	90	0.0	56	0.0	91	0.0
други и непознати	564	0.1	1563	0.3	1821	0.4	996	0.2
укупно	639986	100.0	495133	100.0	437737	100.0	461516	100.0

6: Број и удео љавославних Срба у Угарској 1880–1910.

Година	Број православних Срба и осталих становника				
	Срба	%	осталих	%	укупно
1880	380707	2.8	13368896	97.2	13749603
1890	410322	2.7	14752666	97.3	15162988
1900	428725	2.5	16409530	97.5	16838255
1910	454431	2.5	17810102	97.5	18264533

7: Годишњи геометиријски прираштај православног Срба и осталих славјанских језика у Угарској 1880–1910 у процентиима.

период	Годишњи прираштај у Угарској у %		
	Срба	осталих	укупан
1880–1890	0.75	0.99	0.98
1890–1900	0.44	1.07	1.05
1900–1910	0.58	0.82	0.82
1880–1910	0.59	0.96	0.95

Изузетно низак прираштај српског православног становништва у Угарској је више него упечатљив. Да ли је узрок томе лежао у ниском природном прираштају, исељавању, асимилацији или комбинацији набројаних чинилаца, на овом месту не можемо рећи.⁹

Број и распоред становништва српско-хрватског (1880), односно српског (1890, 1900, 1910) и других матерњих језика у појединим жупанијама Угарске приказан је у следећим табелама.¹⁰ Због већ поменутих различите методологије пописивања 1880, 1890. и 1900–1910, само у случају угарских жупанија доносимо преглед броја и удела свих група становништва по матерњем језику, односно не делимо житељство, као у свим осталим државама и покрајинама, на само две групе, српско и остало.

Табела 8: Становништво Бачко-бодрошке жупаније по матерњем језику 1880–1910.¹¹

матерњи језик	Становништво Бачко-бодрошке жупаније							
	1880		1890		1900		1910	
	број	%	број	%	број	%	број	%
мађарски	245762	38.5	288521	40.3	325931	42.6	363518	44.7
немачки	170823	26.8	189051	26.4	191589	25.1	190697	23.5
словачки	25966	4.1	29025	4.1	29973	3.9	30137	3.7
румунски	493	0.1	372	0.1	309	0.0	386	0.0
рутенски	7649	0.1	9063	1.3	10036	1.3	10760	1.3
хрватски	185700	29.1	1253	0.2	904	0.1	1279	0.2
српски			197104	27.5	139027	18.2	145063	17.9
остали	1670	0.3	2099	0.3	66548	8.7	70545	8.7
сви	638063	100	716488	100	764317	100	812385	100

9 Ову појаву је уочио и Владимир Јакшић за период од 1797. до 1867, *наведено дело*, 98–131, а о њој је 1863. врло упечатљиво писао, и то на основу личног опажања а не статистика, Ђорђе Натошевић у књизи *За што наш народ у Аустрији пропада*, Београд, 2007⁴.

10 Подаци за 1880, 1890. и 1900: *Dénombrement de la population des pays de la sainte couronne Hongroise en 1900, dixième partie. Résumé des résultats*, 102–106; подаци за 1910: *Recensement general de la population des pays de la sainte couronne Hongroise en 1910, sixième partie. Résumé des résultats*, 114–118.

11 Укључује становништво жупаније и градова Баје, Новог Сада, Суботице и Сомбора.

9: Становништво Барањске жупаније по мајерњем језику 1880–1910.¹²

матерњи језик	Становништво Барањске жупаније							
	1880		1890		1900		1910	
	број	%	број	%	број	%	број	%
мађарски	153067	52.0	168376	52.2	181843	54.6	199659	56.6
немачки	101172	34.4	112896	35.0	110500	33.2	112297	31.9
словачки	1037	0.4	617	0.2	476	0.1	392	0.1
румунски	496	0.2	0	0.0	44	0.0	54	0.0
рутенски	3	0.0	4	0.0	9	0.0	5	0.0
хрватски	33553	11.4	20129	6.2	15293	4.6	10159	2.9
српски			16246	5.0	12803	3.8	13048	3.7
остали	4806	1.6	4017	1.2	11803	3.5	16864	4.8
сви	294134	100	322285	100	332771	100	352478	100

10: Становништво Торонталске жупаније по мајерњем језику 1880–1910.¹³

матерњи језик	Становништво Торонталске жупаније							
	1880		1890		1900		1910	
	број	%	број	%	број	%	број	%
мађарски	81915	15.4	98129	16.7	113856	18.7	128405	20.9
немачки	165419	31.2	184827	31.4	183618	30.2	165779	26.9
словачки	12781	2.4	14031	2.4	14939	2.5	16143	2.6
румунски	81729	15.4	87445	14.9	87897	14.5	86937	14.1
рутенски	30	0.0	32	0.0	30	0.0	11	0.0
хрватски	176857	33.3	4690	0.8	4085	0.7	4203	0.7
српски			186231	31.6	191541	31.5	199750	32.5
остали	12257	2.3	13365	2.3	11572	1.9	13923	2.3
сви	530988	100	588750	100	607538	100	615151	100

12 Укључује становништво жупаније и града Печуја.

13 Укључује становништво жупаније и града Панчева.

11: Становништво Тамишке жупаније по мајерњем језику 1880–1910.¹⁴

матерњи језик	Становништво Тамишке жупаније							
	1880		1890		1900		1910	
	број	%	број	%	број	%	број	%
мађарски	26849	6.8	37976	8.7	56552	12.0	79960	16.0
немачки	141269	35.6	160456	36.7	169208	35.9	165883	33.1
словачки	3440	0.9	2598	0.6	2716	0.6	3080	0.6
румунски	154676	39.0	161449	36.9	166642	35.4	169030	33.7
рутенски	145	0.0	71	0.0	73	0.0	30	0.0
хрватски	59480	15.0	205	0.0	354	0.1	350	0.1
српски			62813	14.4	64242	13.6	69905	14.0
остали	11177	2.8	11471	2.6	11011	2.3	12597	2.5
сви	397036	100	437039	100	470798	100	500835	100

12: Становништво Крашо-Серењи жупаније по мајерњем језику 1880–1910.

матерњи језик	Становништво Крашо-Серењи жупаније							
	1880		1890		1900		1910	
	број	%	број	%	број	%	број	%
мађарски	7509	2.0	10879	2.7	21079	4.8	33787	7.2
немачки	40154	10.6	48058	11.8	54833	12.4	55883	12.0
словачки	6453	1.7	5723	1.4	3812	0.9	2908	0.6
румунски	298639	78.5	311335	76.4	327603	74.2	336082	72.1
рутенски	329	0.1	161	0.0	802	0.2	2351	0.5
хрватски	17399	4.6	5018	1.2	273	0.1	319	0.1
српски			11862	2.9	13001	2.9	14674	3.1
остали	9830	2.6	14599	3.6	19863	4.5	20143	4.3
сви	380313	100	407635	100	441266	100	466147	100

14 Укључује становништво жупаније и градова Темишвар и Вршац.

13: Становништво српско-хрватској, односно српској мајерњеј језика у осталим жупанијама Угарске 1880–1910.

жупанија	Становништво по матерњем језику			
	српско-хрватски језик	српски језик		
		1880	1890	1900
Столнубеоградска	2706	2103	850	814
Толнанска	1117	1048	939	1102
Пест-Пилис- Солт-Кискунска	9068	10703	5306	7934
Арадска	2216	2200	1677	2138
Чанадска	3353	3853	3978	3967
друге жупаније	148537	970	1277	3121
свега	166997	20877	14027	19076

14: Бројчани и процентијални расјоред укујној стјановништва српско-хрватској, односно српској мајерњеј језика у Угарској по жупанијама и географским целинама 1880–1910.¹⁵

Жупанија	Број становништва по матерњем језику							
	српско-хрватски		српски језик					
	1880		1890		1900		1910	
	број	%	број	%	број	%	број	%
Бачко-бодрошка ж.	185700	29.0	197104	39.8	139027	32.0	145063	31.4
Барањска ж.	33553	5.2	16246	3.3	12803	2.9	13048	2.8
Торонталска ж.	176857	27.6	186231	37.6	191541	44.1	199750	43.3
Тамишка ж.	59480	9.3	62813	12.7	64242	14.8	69905	15.1
Крашо-Серењи ж.	17399	2.7	11862	2.4	13001	3.0	14674	3.2
Банат	253736	39.6	260906	52.7	268784	61.8	284329	61.6
Остале жупаније	166997	26.1	20877	4.2	14027	3.2	19076	4.1
Укупно	639986	100.0	495133	100.0	434641	100.0	461516	100.0

15 Болд фонтом су означене географске целине, које се у случају Бачке и Барање поклапају са жупанијама.

Хрвајска и Славонија

О броју укупног и српског становништва Хрватске и Славоније у 19. и почетком 20. века постоји обимна литература.¹⁶ Становништво у Хрватској и Славонији је пописивано у исто време када и у целој Хабзбуршкој монархији. Будући да је ова земља уживала аутономан статус у оквиру Краљевине Угарске, у њој је 1875. био устројен посебан статистички завод који је периодично објављивао одговарајуће публикације о Хрватској и Славонији.¹⁷

Приликом пописивања становништва по матерњем језику, у Хрватској и Славонији је 1880, 1890, 1900. и 1910. доследно коришћен термин „хрватски или српски језик“, те се на основу језичког критеријума не може утврдити број српског народа. Пошто је становништво, наравно, пописивано и по вероисповести, може се сматрати да је број Срба најприближније једнак броју становништва православне вероисповести. Дакле, број православних из пописа је овде узет као број Срба. У следећим табелама износимо преглед броја и кретања српског, осталог и укупног житељства Хрватске и Славоније 1880–1910.¹⁸

15: Број српског, осталог и укупног становништва у Хрватској и Славонији 1880–1910.

Број становника у Хрватској и Славонији					
Година	Срба	%	осталих	%	укупно
1880	497746	26.3	1394753	73.7	1892499
1890	567443	26	1618967	74	2186410
1900	612604	25.5	1788162	74.5	2400766
1910	649453	24.9	1953091	75.1	2602544

16 Ф. Врбанић, *наведено дело*, 17-58; В. Јакшић, *наведено дело*, 38-134; П. Матковић, *Хрвајска и Славонија у својих физичких и душевних одношајих*, Загреб, 1873; М. Грбић, *Карловачко владичанство*, Карловац, 1891, Београд, 2000²; П. Марковић, *Бројно ојдање Срба и Хрвајца у Хрвајској и Славонији*, ЛМС 216 (1902), 97-105; Ј. Лакатош, *Народна сјановништва*, Загреб, 1914, 12-21; Јуниус, *Бројчани развој Хрвајца кроз девет десетљећа*, Хрватска ревија 11 (1938), 247-253, 367-374, 483-488; В. Сердар, *Лойис сјановништва у хрвајским крајевима године 1857*, Статистичка ревија 1-2 (1951), 5; Л. М. Костић, *Сјорне шјериторије Срба и Хрвајца*, Београд, 1990, 47-70. А. Сзабо, *Демографски развој српског сјановништва у Цивилној и Војној Хрвајској и Славонији 1851–1880*, Зборник радова о повијести и култури српског народа у Социјалистичкој Републици Хрватској, књига 1, Загреб, 1988, 153-172; Иста, *Социјална сјруктура српског сјановништва у Хрвајској и Славонији између 1880. и 1910. године*, Зборник радова о повијести и култури српског народа у Социјалистичкој Републици Хрватској, књига 2, Загреб, 1989, 107-109; Ј. Илић, *Број и размештај Срба на шјериторији авнојске Хрвајске*, Срби у Хрватској. Насељавање, број и територијални размештај, 7-206; *Историја српског народа V-2*, 136-137; В. Крстић, *наведено дело*, 37-38, 362-363.

17 *Сјановништво за годину 1874*, XII.

18 Подаци за 1880, 1890. и 1900: *Сјановништво Краљевина Хрвајске и Славоније I*, 1905, Загреб, 1913, 24-39. Подаци за 1910: *Сјановништво Краљевина Хрвајске и Славоније II*, 1906-1910, Загреб, 1917, 21-22.

16: *Годишњи геометријски прираштај српској, осталој и укупној становништва у Хрватској и Славонији 1880–1910 у проценима.*

Годишњи прираштај у Хрватској и Славонији у %			
период	Срба	осталих	укупан
1880–1890	1.32	1.5	1.45
1890–1900	0.77	1	0.94
1900–1910	0.59	0.89	0.81
1880–1910	0.89	1.13	1.07

Очигледно је да се процентуални удео Срба у укупном становништву Хрватске и Славоније благо смањивао током приказаних тридесет година. Како је текла промена броја српске и укупне популације у жупнијама и градовима Хрватске и Славоније, види се из наредне табеле.

17: Број српској и укупној становништва у жупанијама и градовима Хрватске и Славоније 1880–1910.

Област	Број становништва Хрватске и Славоније														
	1880				1890				1900				1910		
	Срби		Укупно		Срби		Укупно		Срби		Укупно		Срби		Укупно
број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
Ж. Лика-Крбава	87677	50.3	174239	51.1	97649	51.1	190978	51.2	106676	51.2	208163	50.9	103759	50.9	203973
Ж. Модруш-Ријека	64484	31.7	203173	32.4	71441	32.4	220629	32.2	73584	32.2	228306	32.4	74855	32.4	231354
Ж. Загреб	84192	21.6	390661	22.4	99930	22.4	445510	23	109659	23	477740	23	118080	23	512675
Град Загреб	959	3.3	29218	3.1	1216	3.1	38742	4.2	2437	4.2	57690	4.5	3363	4.5	74703
Ж. Вараждин	1806	0.8	218692	0.4	2032	0.4	247011	0.8	2230	0.8	267846	0.7	2139	0.7	293409
Град Вараждин	82	0.8	10371	1.1	122	1.1	11055	1	116	1	11494	0.9	108	0.9	12149
Ж. Бјеловар-Крижевци	36875	16.8	219529	15.7	41798	15.7	266210	14.8	44691	14.8	300951	13.4	44522	13.4	331385
Ж. Пожега	46204	27.8	166374	26.4	53508	26.4	202836	25.8	58832	25.8	228096	25.4	67095	25.4	263690
Ж. Вировитица	34838	21.1	165163	19.7	38801	19.7	196639	18.7	40745	18.7	217845	18.7	44970	18.7	240694
Град Осјек	1655	9.1	18201	8.1	1602	8.1	19778	7.4	1698	7.4	23018	7.9	2258	7.9	28505
Ж. Срем	134588	47.2	285042	46.3	154722	46.3	334199	45.7	166879	45.7	365100	46.3	182459	46.3	394172
Град Земун	4386	37.1	11836	36	4622	36	12823	34.8	5057	34.8	14517	36.9	5845	36.9	15835
Укупно	497746	26.3	1892499	26	567443	26	2186410	25.5	612604	25.5	2400766	24.9	649453	24.9	2602544

Процентуални удео српског у укупном становништву се у приказаном тридесетогодишњем периоду смањило у Бјеловарско-крижевачкој, Вировитичкој, Пожешкој и Сремској жупанији, дакле начелно у равничарским областима, и отуда се то умањење пренело на просек целе земље. У истим жупанијама се у истом периоду смањило и процентуални удео хрватске популације, а разлог и једном и другом лежи у сталном и значајном повећању удела Мађара и Немаца (у Сремској жупанији посебно) у укупној популацији тих области. С друге стране, удео српског становништва је благо порастао у западним жупанијама. У деценији 1880–1890 природни прираштај Срба на нивоу целе покрајине је био доста јачи од природног прираштаја осталог становништва (мада се то не види у Табели 16 због поменутог досељавања Мађара и Немаца), а од тада слабији. Срби из западних жупанија су се у већој мери исељавали у прекоокеанске земље у првој деценији 20. века, пре свега у САД, но исељавали су се и у Хрвати; у Личко-крбавској, Модрушко-ријечкој и Загребачкој жупанији је природни прираштај био већи од укупног прираштаја готово у целом периоду 1880–1910.¹⁹ Управо то исељавање Срба из западних жупанија види се, између осталог, кроз промену процентуалног удела српског становништва појединих жупанија у укупном српском житељству Хрватске и Славоније, што је приказано у наредној табели.

18: Бројчани и процентуални распоред укупног српског становништва у жупанијама, градовима и географским целинама Хрватске и Славоније 1880–1910.²⁰

Област	Број и распоред српског православног становништва Хрватске и Славоније							
	1880		1890		1900		1910	
	број	%	број	%	број	%	број	%
Ж. Лика-Крбава	87677	17.6	97649	17.2	106676	17.4	103759	16.0
Ж. Модруш-Ријека	64484	13.0	71441	12.6	73584	12.0	74855	11.5
Ж. Загреб	84192	16.9	99930	17.6	109659	17.9	118080	18.2
Град Загреб	959	0.2	1216	0.2	2437	0.4	3363	0.5
Ж. Вараждин	1806	0.4	2032	0.4	2230	0.4	2139	0.3
Град Вараждин	82	0.0	122	0.0	116	0.0	108	0.0
Ж. Бјеловар-Крижевци	36875	7.4	41798	7.4	44691	7.3	44522	6.9
Хрватска	276075	55.5	314188	55.4	339393	55.4	346826	53.4
Ж. Пожега	46204	9.3	53508	9.4	58832	9.6	67095	10.3
Ж. Вировитица	34838	7.0	38801	6.8	40745	6.7	44970	6.9
Град Осјек	1655	0.3	1602	0.3	1698	0.3	2258	0.3
Славонија	82697	16.6	93911	16.5	101275	16.5	114323	17.6
Ж. Срем	134588	27.0	154722	27.3	166879	27.2	182459	28.1
Град Земун	4386	0.9	4622	0.8	5057	0.8	5845	0.9
Срем	138974	27.9	159344	28.1	171936	28.1	188304	29.0
Укупно	497746	100.0	567443	100.0	612604	100.0	649453	100.0

19 Јуниус, *наведено дело*, 248; П. Марковић, *наведено дело*, 97-101; *Сјайицијички јодушњак Краљевина Хрватске и Славоније I*, 1905, 240-262; Ј. Лакатош, *наведено дело*, 3, 24-53, 65-73.

20 Болд фонтом су означене географске целине.

Далмација

У литератури углавном није посвећивања већа пажња демографском развиту српског народа у аустријској провинцији Далмацији.²¹ И у њој је становништво пописивано када и у раније обрађеним земљама Аустро-Угарске.

Као ни у случају Хрватске и Славоније, тако се ни у случају Далмације не може утврдити број Срба на основу пописивања становништва по матерњем језику, будући да је он и ту називан „хрватски или српски“. Стога је нужно користити се пописом становништва по вероисповести, при чему се број Срба опет изједначава са бројем православних. У Далмацији су у периоду којим се бавимо несумњиво живели католици који су се по националности изјашњавали као Срби, но њихов број је немогуће статистички утврдити због наведене методологије пописивања.²² Из тог разлога је њихово изостављање из броја српског житељства Далмације у овом раду неизбежно.

У табелама које следе приказан је број српског, осталог и укупног становништва Далмације, као и њихов годишњи прираштај у периоду 1880–1910.²³

19: Број српској, остјалој и укунјој стјановништјва у Далмацији 1880–1910.

Година	Број становника у Далмацији				
	Срби	%	остали	%	укупно
1880	79584	16.7	396517	83.3	476101
1890	87009	16.5	440417	83.5	527426
1900	96279	16.2	497505	83.8	593784
1910	105335	16.3	540331	83.7	645666

21 Б. Прпа-Јовановић, *Србско-галмајински мајазин 1836–1848. Прејорodne идеје Срба у Далмацији*, Сплит, 1988, 15-21; *Србско-галмајински алманах 2* (1837), 113-119; *Србско-галмајински мајазин 15* (1850), 14-42; В. Јакшић, *наведено дело*, 89-134; С. Божић, *Полијичка мисао Срба у Далмацији. Српски листи/глас 1880-1904*, Београд, 2001, 30-31; Л. М. Костић, *наведено дело*, 121-126; К. Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760-1914*, Нови Сад, 1973, 51; *Истјорија српској народа V-2*, 288; В. Калинић, *Дојринос Никодима Милаша кулјурном йрејороду Срба у Далмацији*, Београд-Шибеник, 2009, 25-26; Ј. Лакатош, *наведено дело*, 22-23; Јуниус, *наведено дело*, 544-547.

22 О томе видети С. Божић, *наведено дело*; К. Милутиновић, *О йокрејју Срба кайјолика у Далмацији, Дубровнику и Боки Којорској 1848-1914*, Зборник о Србима у Хрватској 1, Београд, 1989, 33-90; Ј. Митровић, *Српство Дубровника*, Београд, 1992; Л. М. Костић, *Кайјолички Срби*, Нови Сад, 2000. Н. Милаш, *Аујјобиојрафија. Сјудује. Чланци*, Дела Никодима Милаша VII, Београд-Шибеник, 2005.

23 Л. Maschek, *Repertorio geografico-statistico dei luoghi abitati nel Regno di Dalmazia sulla base di dati ufficiali*, Zara 1888, XXV, XXX, XXXI; М. Макале, *Задњи йојис йучанствја у Далмацији*, Беч, 1912, 7-8, 36-37.

20: Годишњи геомејријски прираштај српској, осталој и укупној становништва у Далмацији 1880–1910 у проценима.

период	Годишњи прираштај у Далмацији у %		
	Срба	осталих	укупан
1880–1890	0.9	1.05	1.03
1890–1900	1.02	1.23	1.19
1900–1910	0.9	0.83	1.01
1880–1910	0.94	1.04	1.02

Прираштај Срба је, изузев 1900–1910, био нешто нижи од прираштаја осталог становништва. Како се мењао број и удео српских житеља у котарима Далмације, приказано је у наредној табели.

Удео Срба у укупној популацији свих котара северне Далмације (Книн, Бенковац, Сињ, Задар и Шибеник) се незнатно повећао од 1880. до 1910. уз благе осцилације током међупериода, изузев у Бенковцу где је, опет незнатно, опао. С друге стране, у Которском котару (Бока Которска, Кривошије, Луштица, Грбаљ, Паштровићи) проценат Срба се прилично смањио. Било би неопходно додатно истраживање да би се утврдило да ли је разлог тој појави било исељавање или нешто друго. Ово смањење се, наравно, одразило и на процентуални удео Срба из Которског котара у укупном српском становништву у Далмацији.

22: Бројчани и процентуални распоред укупног српског становништва у котарима и географским целинама Далмације 1880–1910.²⁴

Котар	Српско православно становништво Далмације							
	1880		1890		1900		1910	
	број	%	број	%	број	%	број	%
Книн	21511	27.0	24982	28.7	27121	28.2	29572	28.1
Бенковац	18240	22.9	19544	22.5	22514	23.4	25433	24.1
Сињ	6049	7.6	7295	8.4	8098	8.4	9123	8.7
Шибеник	5228	6.6	5962	6.9	6786	7.0	7837	7.4
Задар	2976	3.7	3323	3.8	3609	3.7	4209	4.0
Северна Далмација	54004	67.9	61106	70.2	68128	70.8	76174	72.3
Имотски	957	1.2	1143	1.3	1319	1.4	1450	1.4
Дубровник	682	0.9	588	0.7	1166	1.2	1043	1.0
Макарска	4	0.0	12	0.0	10	0.0	16	0.0
Метковић	315	0.4	363	0.4	401	0.4	487	0.5
Хвар	7	0.0	8	0.0	11	0.0	39	0.0
Корчула	9	0.0	13	0.0	29	0.0	52	0.0
Сплит	871	1	982	1.1	1085	1.1	1275	1.2
Супетар (Брач)					0	0.0	8	0.0
Средња Далмација	2845	3.6	3109	3.6	4021	4.2	4370	4.1
Котор	22735	28.6	22794	26.2	24130	25.1	24791	23.5
Укупно	79584	100.0	87009	100.0	96279	100.0	105335	100.0

24 Болд фонтом су означене географске целине.

Остале аустријске покрајине

На основу аустријских статистичких извора се не може утврдити колико је Срба живело у аустријским покрајинама осим Далмације (нпр. у Трсту или Истри). Разлог томе лежи у чињеници да је становништво било пописивано по вери (православни) и по говорном језику (српско-хрватски), али не по вери и језику. Ни из пописа ни из статистичких годишњака се не може сазнати колико је у аустријским покрајинама, нити у целој Аустрији, живело становника српско-хрватског језика православног вера, а тај податак би једино био релевантан за ово истраживање. У доњој табели, илустрације ради, износимо број православног житељства и број становника српско-хрватског говорног језика у аустријским покрајинама осим Далмације.

23: Број становника српско-хрватског говорног језика и број становника православног вера у аустријским покрајинама осим Далмације 1880–1910.²⁵

Покрајина	Број становника срп.-хрв. језика и број становника православног вера							
	1880		1890		1900		1910	
	срп.-хрв.	правосл.	срп.-хрв.	правосл.	срп.-хрв.	правосл.	срп.-хрв.	правосл.
Доња Аустрија	1065	1883	307	1654	339	4285	429	5162
Горња Аустрија	4	52	5	45	34	47	3	79
Салцбург	2	6	2	5	18	14	11	11
Штајерска	55	204	69	184	129	850	151	925
Карингија	1	35	3	50	16	31	28	39
Крајина	266	319	659	350	175	289	205	308
Трст	126	1861	404	1369	451	1378	2403	1956
Горица и Градишка	12	178	60	136	94	59	186	71
Истра	121732	1224	140713	443	143057	389	168184	1040
Тирол	9	37	17	35	30	54	54	89
Форарлберг	0	1	0	1	37	3	6	7
Чешка	37	143	11	159	120	369	190	824
Марка	7	771	1365	90	1566	184	767	209
Шлеска	6	10	1	7	4	38	3	30
Галиција	14	2200	2	1429	28	2233	44	2770
Галиција	0	404450	1	450773	6	500262	1	547603
Свега	123336	413374	143619	456730	146104	510485	172665	561123

²⁵ *Die Ergebnisse der Volkszählung und der mit Derselben Verbundenen Zählung der Häuslichen Nutzthiere vom 31. December 1880, Heft 2*, Wien, 1882, 118-121; *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890, 1. Heft*, Wien, 1892, XVIII-XIX, XXVIII-XXIX; *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900, 1. Heft*, Wien 1902, XXVII-XXVIII, 130-131; *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1910, 1. Heft*, Wien, 1912, 54*-55*, 59*.

Босна и Херцеговина

Најпотпунију студију о становништву Босне и Херцеговине у 19. и у првој половини 20. века написао је Ђорђе Пејановић, но подаци о томе се могу наћи и у више других монографија.²⁶ За време аустро-угарске окупације, становништво Босне и Херцеговине није пописивано када и у остатку државе: пописи су обављени 1879, 1885. и 1895. Након анексије, попис је спроведен 1910. Стога смо ради упоредљивости података морали прибећи прављењу процена о броју Срба, осталог и укупног становништва у 1880, 1890. и 1900. години, и то: за 1880. на основу годишњег геометријског прираштаја од 1879. до 1885; за 1890. на основу годишњег геометријског прираштаја од 1885. до 1895; за 1900. на основу годишњег геометријског прираштаја од 1895. до 1910. године. Током аустро-угарске управе, при земаљској влади Босне и Херцеговине је постојао Статистички одсек, који је, између осталог, објављивао резултате пописа и друге званичне статистичке публикације. Као и у раније поменути случајевима, и овде смо број православног становништва узели као број Срба. Вреди напоменути, међутим, да се у попису из 1910. они и званично воде као „српско-православни“, док су у претходним пописима употребљавани термини „грчко-источни“ (1879) и „источно-православни“ (1885, 1895).²⁷

У наредним табелама приказани су број српског, осталог и укупног становништва у Босни и Херцеговини 1879-1910. и њихов годишњи геометријски прираштај.²⁸

24: Број и процена броја Срба, осталих и укупног становништва у Босни и Херцеговини 1879-1910.²⁹

Година	Број становника у Босни и Херцеговини				
	Срби	%	остали	%	укупно
1879	496761	42.9	661679	57.1	1158440
1880	508464	42.9	677852	57.1	1186316
1885	571250	42.8	764841	57.2	1336091
1890	620155	42.8	827294	57.2	1447449
1895	673246	42.9	894846	57.1	1568092
1900	720566	43.1	950565	56.9	1671131
1910	825418	43.5	1072626	56.5	1898044

26 Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд, 1955; М. Спасовски, Д. Живковић, М. Степић, *Етнички састав становништва Босне и Херцеговине*, Београд, 1992; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренској мира до Париској конфересије 1856. године*, Београд, 1971, 316-326; Л. Костић, *Етнички односи Босне и Херцеговине; Верски односи Босне и Херцеговине*, Сабрана дела, девети том, Српска Босна, Београд, 2000, 209-448; Ј. Лакатош, *наведено дело*, 21-22.

27 *Штатистика мјеста и њиховог становништва Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1880; *Штатистика мјеста и њиховог становништва Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885*, Сарајево, 1886; *Резултати пописа становништва у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895*, Сарајево, 1896; *Резултати пописа становништва у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910*, Сарајево, 1912.

28 Ђ. Пејановић, *наведено дело*, Прилози, Табела 2, без нумерације стране.

29 За 1880, 1890. и 1900. реч је о проценама, а не о резултатима пописа.

25: Годишњи геометријски прираштај српској, осталој и укупној становништва у Босни и Херцеговини 1879–1910 у процентима.

период	Годишњи прираштај у Босни и Херцеговини у %		
	Срба	осталих	укупан
1879–1885	2.36	2.44	2.41
1885–1895	1.66	1.58	1.61
1895–1910	1.37	1.21	1.28
1879–1910	1.65	1.57	1.61

Удео српског житељства у укупној популацији је током целог периода био готово константан, око 43 %. За разлику од раније приказаних области Хабзбуршке монархије, прираштај Срба у Босни и Херцеговини је био нешто већи од прираштаја остале популације, изузев у првим годинама окупације. Неприродно велики годишњи прираштај становништва 1879–1885. је последица миграција, односно повратка српског становништва исељеног за време кризе 1875–1878. и насељавања нових досељеника, чиновника и других, међу којима су преовлађивали католици и протестанти. Тај прираштај би био још и већи да истовремено није дошло до исељавања муслиманског житељства после окупације, односно муслиманског и српског након устанка у Херцеговини 1882.³⁰

Промена броја и удела српског становништва у популацији округа Босне и Херцеговине приказана је у следећој табели.³¹

30 Ђ. Пејановић, *наведено дело*, 47.

31 *Штатистика места и учанства Босне и Херцеговине (1879)*, 4; *Штатистика места и житељства Босне и Херцеговине по појасу народа од 1. маја 1885; Резултати појаса житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895*, LIV-LIX; *Резултати појаса житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910*, 4-5; Ђ. Пејановић, *наведено дело*, Прилози, Табела 5, без нумерације стране.

26: Број српској и укупној становништва у окрузима Босне и Херцеговине 1879–1910.

Округ	Српско и укупно становништво Босне и Херцеговине															
	1879				1885				1895				1910			
	Срба		Укупно	%	Срба		Укупно	%	Срба		Укупно	%	Срба		Укупно	%
	број	%			број	%			број	%			број	%		
Сарајево	47288	31.7	149209	61970	32.1	72904	72904	32	228107	94098	32.7	288061				
Бањалука	114534	60.3	190043	158800	59.8	195039	195039	59.2	329499	236260	58.5	403817				
Бихаћ	89256	50.5	176716	80434	50.8	101152	101152	52.7	191897	125465	54.8	229071				
Травник	66049	35.8	184404	73850	33.8	78448	78448	32.7	240088	95602	33.6	284561				
Доња Тузла	115257	42.9	268520	132730	42.3	150814	150814	42	358990	183213	43.1	425496				
Мостар	64377	34	189548	63466	33.8	74889	74889	34.1	219511	90780	34	267038				
Укупно	496761	42.9	1158440	571250	42.8	673246	673246	42.9	1568092	825418	43.5	1898044				

Удео Срба у појединачним окрузима у укупном српском становништву те провинције у периоду од 1879. до 1910. изнет је у наредној табели.

27: Бројчани и процентијални распоред укупног српског становништва у окрузима Босне и Херцеговине 1879–1910.

Округ	Српско становништво у окрузима Босне и Херцеговине							
	1879		1885		1895		1910	
	број	%	број	%	број	%	број	%
Сарајево	47288	9.5	61970	10.8	72904	10.8	94098	11.4
Бањалука	114534	23.1	158800	27.8	195039	29.0	236260	28.6
Бихаћ	89256	18.0	80434	14.1	101152	15.0	125465	15.2
Травник	66049	13.3	73850	12.9	78448	11.7	95602	11.6
Доња Тузла	115257	23.2	132730	23.2	150814	22.4	183213	22.2
Мостар	64377	13.0	63466	11.1	74889	11.1	90780	11.0
Укупно	496761	100.0	571250	100.0	673246	100.0	825418	100.0

Приметан је нешто већи раст удела српског становништва Бањалучког округа у укупној српској популацији, док је, с друге стране, оно у истом округу процентуално опадало у односу на остале житеље. У Бихаћком округу процес је био обрнут. У Травничком округу је српско становништво незнатно опадало и у односу на остале и у односу на целу српску популацију. Да би се утврдили разлози ових појава требало би појединачно проучити природни прираштај српског становништва ових округа и, посебно, миграциони салдо у њима. Позитиван механички прираштај укупног становништва је у периоду 1895–1910. био забележен у Сарајевском, Бањалучком и Тузланском округу, а у осталима негативан.³² Без обзира на то, може се закључити да је српско становништво у Босни и Херцеговини за ове три деценије нормално напредовало,³³ односно далеко боље него у поређењу са осталим провинцијама Аустро-Угарске.

Стара Србија

Под Старом Србијом подразумевамо делове Османског царства који су чинили саставни део српских земаља у средњем веку, а у којима је, током периода који обрађујемо, живео, поред осталих, и српски народ.³⁴ У њу убрајамо следеће турске административне области: Косовски вилајет (Пљеваљски, Новопазарски/Сјенички, Приштински, Пећки, Призренски

32 Ј. Лакатош, *наведено дело*, 8.

33 Ђ. Пејановић, *наведено дело*, 50.

34 О појму Стара Србија видети чланке Славенка Терзића *Стара Србија – наслеђанак имена и знања о њој до 1912*, Историјски часопис 42-43 (1995-1996), 91-110 и *Историјско-географске представе о Старај Србији у Европи и међу Србима*, *Наша прошлост* 9 (2008), 9-27, који садрже преглед релевантних извора и литературе. Прикази Старе Србије на географским и другим картама у прошлости објављени су у посебном историјском атласу, М. Vemić, М. Strugar, *An Atlas of Old Serbia. European maps of Kosovo and Metohija*, Cetinje, Belgrade, 2007.

и Скопски санџак); Велешку казу Солунског санџака и вилајета, припојену 1903. Скопском санџаку; Прилепску и Кичевску казу Битољског санџака и Дебарску казу Дебарског санџака Битољског вилајета.³⁵

У Османском царству становништво се званично делило само по верској припадности, тј. по милетима. Православни хришћани у европским вилајетима су крајем 19. и почетком 20. века били сврставани у Бугар милет (верници бугарске Егзархије) и Урум милет (верници Цариградске патријаршије). Српски милет није постојао, јер Срби у том периоду нису имали своју националну цркву. Отуда српски народ у турским пописима није био евидентиран као посебан ентитет.³⁶ Стога број Срба у Старој Србији изједначавамо са бројем патријаршиста. Предели северно од Шар планине у том смислу не захтевају никакво додатно објашњење, јер Егзархија, у периоду којим се бавимо, тамо није имала епископије. У областима јужно од Шар планине (Тетовска каза Призренског санџака, Скопски санџак, Велешка, Прилепска, Кичевска и Дебарска каза) ситуација је била доста сложенија. То подручје је представљало област надметања српске и бугарске националне идеје, тако да су промене у броју патријаршиста, односно егзархиста биле преваходно резултат те утакмице а не уобичајених демографских кретања. При томе ваља имати на уму да се српска национална политика у наведеним крајевима почела озбиљније да реактивира тек од друге половине девете деценије 19. века. Коначно, Егзархија је од стране словенске популације испрва била доживљавана као општесловенска, а не као бугарска црква, тако да су јој приступали и Срби. Нажалост, ова категорија Срба егзархиста, бројчано вероватно нимало безначајна, посебно током 80-их година 19. века, остаје статистички неухватљива и стога занемарена у овом раду.

Литература о становништву Старе Србије је оскудна,³⁷ а извори којима располажемо нису ни изблиза добри као за Србију и Аустро-Угарску. Први попис становништва Османског царства након Берлинског конгреса је започео 1881, спровођен је током дужег периода у различитим деловима земље, а његови резултати су објављени тек 1893. Укључивао је одвојено евидентирање мушкараца и жена по милетима. Турска власт је попис сматрала поузданим. У Старој Србији је спроведен након гушења Призренске лиге 1881. године, но не у свим крајевима са једнаким успехом: жене нису биле пописане у Призренском и Пећком санџаку, као ни у појединим казама Приштинског и Новопазарског санџака, док у Дебарском санџаку, дакле и у истоименој кази, попис није ни био спроведен. Како би проценили број укупног становништва у наведеним административним областима, број мушкараца смо множили са коефицијентом 1.9, пошто је однос мушкараца и жена у осталим деловима Косовског вилајета, Солунском, Јањинском и Битољском вилајету

35 К. Н. Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985, 122-168; С. Ризај, *Уједнаво-пољитичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском, Солунском вилајету) (1875-1881)*, Македонија во источната криза 1875-1881, Скопје, 1978, 167-187; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 4-10.

36 М. Јагодић, *Нуфуско ишицање: проблем званичној признавања српске нације у Турској 1894-1910*, Историјски часопис 57 (2008), 343.

37 К. Н. Karpat, *наведено дело*, 30-34, 122-151; Н. Kaleshi, Н. J. Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren. Beitrag zur Geschichte der türkischen Staatsreform auf dem Balkan im 19. Jahrhundert*, Südost-Forschungen 25 (1967), 176-238; В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени његели Србије 1877-1878*, Лесковац, 1975, 10; С. Ризај, *Сџруктура стaновништва Косовској вилајету у другој њоловини XIX стaолећа*, Врањски гласник 8 (1972), 91-113; В. Стојанчевић, *наведено дело*, 327-338; Исти, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад, 1994, 75-92, 132-147; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 241-304.

(без Дебарског санцака) износио 1:0.9.³⁸ Остали турски пописи којима располажемо нису употребљиви за овај рад.³⁹ Из тог разлога смо принуђени да користимо изворе црквене провенијенције. Реч је о епархијалницима Рашко-призренске и Скопске митрополије из 1899. и 1910. године и о подацима о броју српског становништва у Велешко-дебарској епархији 1907/1908. године.⁴⁰ Рашко-призренски и скопски епархијалници садрже само податке о броју варошких и сеоских кућа, па смо њихов број морали да множимо са просечним бројем житеља у једној кући;⁴¹ статистика српских становника Велешко-дебарске епархије садржи податке и о броју кућа и о броју људи, и то посебно мушкараца и жена.

Дакле, у могућности смо да изложимо процену броја српског и осталог становништва Старе Србије у 1881. години, само српског становништва у Рашко-призренској и Скопској митрополији у 1899. и 1910. години и број само српског становништва у Велешко-дебарској епархији 1907/1908. години. Да ствар буде гора, на основу ових процена смо морали да правимо процене о броју Срба у тим крајевима 1880, 1890. и 1900. године. Процену броја српског становништва северно од Шар планине у 1880. и 1890. години смо направили на основу годишњег геометријског прираштаја 1881-1899, а у 1900. години на основу годишњег геометријског прираштаја 1899-1910.

Пошто је промена броја српског становништва у пределима јужно од Шар планине пре свега зависила од успеха српске националне политике, а не од демографских кретања, то би процена становништва у тим крајевима на основу прираштаја нужно била нетачна. Следствено томе, у коначном збиру би број Срба јужно од Шар планине у референтним годинама 1880, 1890. и 1900. морао да буде изостављен. Но, тако би укупна нетачност била још већа. Из тог разлога смо се определили да ипак направимо процену броја Срба јужно

38 Опширно о попису из 1881. К. Н. Каргат, *наведено дело*, 30-34, 134, 140-142, 144, 151; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 253-255.

39 Реч је о попису становништва Косовског вилајета из 1903. и целе земље из 1905/6. Први је спроведен након пацификације вилајета која је уследила у склопу спровођења реформи. Иако и он има извесних мањкавости, главни проблем је у томе што немамо податке за казе изван Косовског вилајета. Потешкоћа код другог пописа је двострука: 1) објављени су, а можда и сачувани, само његови резултати по санџацима а не и по казама; 2) резултати за Косовски вилајет углавном представљају преприсане цифре из пописа 1881. К. Н. Каргат, *наведено дело*, 35, 166-169; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 256-257.

40 Епархијалници Рашко-призренске и Скопске митрополије за 1899. су објављени у С. Новаковић, *Балканска ишињања*, Београд, 2000, 409-428; Епархијалник Рашко-призренске митрополије за 1910. и његова анализа, Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд, 1996, 424-446; И. Косачић [Димитрије-Мита Димитријевић], *Новојазарски санџак и његов еџнички проблем*, Београд, 1912, 16-18, 70; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 277-281; Епархијалник Скопске митрополије за 1910. Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД), Конзулат у Скопљу, 1912, Ф 61, *Попис кућа у Скопљанској епархији* (иако је попис недатиран, по броју кућа и по фасцикли у којој се налази, са великом сигурношћу се може претпоставити да је реч о епархијалнику из 1910); Подаци о броју кућа и становништва у Велешко-дебарској епархији 1907/1908 АС, МИД, Политичко-просветно одељење, 1908, Р 256, Референт Дебарско-велешке епархије, Ј. Ђирковић, конзулу у Битољу, Љ. Михаиловићу, 21. 3/3. 4. 1908, Битољ (у извештају изричито стоји да су подаци за Кичевску околину из 1907, а за остале се подразумева да су из 1908).

41 Просечан број становника у једној сеоској српској кући у делу Косовског вилајета северно од Шар планине је био 9, а јужно 6, изузев у Тетовској кази где смо такође узимали просек 9; просечан број становника једне српске варошке куће је био 5. Детаљно о овој проблематици и начину на који су утврђени наведени просеци видети М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 269-271.

од Шар планине у поменутиим годинама, и то примењујући стопу геометријског годишњег прираштаја српског становништва северно од Шар планине на српско становништво јужно од Шар планине: за 1880. и 1890. годину стопу годишњег геометријског прираштаја из периода 1881–1899, а за 1900. годину стопу годишњег геометријског прираштаја 1899–1910. Грешка ће, логично, бити највећа за 1890. годину. Такође ради укупног поређења, број Срба у Велешко-дебарској епархији из 1907/1908. године смо уписали у рубрику за 1910. годину. Укупно узевши, процене броја Срба у Старој Србији које износимо у доњим табелама треба узети са резервом, јер су оне у односу на претходне мање поуздане.

28: Процена броја Срба патријаршиста и осталој становништва Старе Србије 1881. и процена броја Срба патријаршиста у административним областима у Старој Србији 1899. и 1910.

Процена броја Срба патријаршиста и укупног становништва Старе Србије					
Област	1881			1899	1910
	Срба		укупно	Срба	Срба
	број	%		број	број
Приштински санџак	71096	33.6	211686	87617	102443
Призренска каза	13490	16.3	82749	14777	16112
Љумска каза	0	0.0	13321	0	0
Пећки санџак	14033	21.7	64674	30399	34428
Новопазарски/Сјенички санџак*	35671	40.2	88757	34550	34720
Пљеваљски санџак	18654	46.6	40064	19159	21167
Свега северно од Шар-планине	152944	30.5	501251	186502	208870
Тетовска каза	9481	11.3	83661	12686	17183
Скопски санџак	7248	2.7	272234	16208	31417
Велешка каза	420	0.8	51356	?	7927
Прилепска каза	1248	2.1	59327	?	?
Кичевска каза	116	0.3	34229	?	11836
Дебарска каза	?	?	?	?	2798
Свега јужно од Шар-планине	18513	3.7	500807	?	71161
Укупно	171457	17.7	967829	215396	280031

* Новопазарски санџак је престао да постоји 1901. године, када је Новопазарска каза припојена Приштинском санџаку, а остатак преименован у Сјенички санџак, М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 7-8. Ради упоредљивости података, број Срба Новопазарске казе смо и у 1910. години приказали у оквиру рубрике Новопазарски/Сјенички санџак.

29: Процена бројчаној и процентијалној расјорега укујној броја Срба патријаршиста у администрајивним и географским областима у Старој Србији 1881–1910.

Процена броја Срба патријаршиста у Старој Србији						
Област	1881		1899		1910	
	број	%	број	%	број	%
Приштински санџак	71096	41.5	87617	40.7	102443	36.6
Призренска каза	13490	7.9	14777	6.9	16112	5.8
Љумска каза	0	0.0	0	0.0	0	0.0
Пећки санџак	14033	8.2	30399	14.1	34428	12.3
Новопазарски/Сјенички санџак	35671	20.8	34550	16.0	34720	12.4
Пљеваљски санџак	18654	10.9	19159	8.9	21167	7.6
Свега северно од Шар-планине	152944	89.2	186502	86.6	208870	74.6
Тетовска каза	9481	5.5	12686	5.9	17183	6.1
Скопски санџак	7248	4.2	16208	7.5	31417	11.2
Скопски санџак и Тетовска каза	16729	9.8	28894	13.4	48600	17.4
Косовски вилајет	169673	99.0	215396	100.0	257470	91.9
Велешка каза	420	0.2			7927	2.8
Прилепска каза	1248	0.7			?	?
Кичевска каза	116	0.1			11836	4.2
Дебарска каза	?	?			2798	1.0
Свега јужно од Шар-планине	18513	10.8			71161	25.4
Укупно	171457	100.0			280031	100.0

Пошто процене у претходној табели варирају због неистоветности територије на коју се односе укупни збирови 1881, 1899. и 1910, као и због наведених узрока промене броја Срба у пределима јужно од Шар планине, то у следећој табели приказујемо само распоред и процентуални удео броја Срба у укупном српском становништву појединих административних целина северно од Шар планине.

30: *Процена бројчаној и процентуалној расподела укључујући броја Срба патријаршиста у административним областима у Старој Србији северно од Шар-планине 1881–1910.*

Број Срба патријаршиста у Старој Србији северно од Шар-планине						
Област	1881		1899		1910	
	број	%	број	%	број	%
Приштински санџак	71096	46.5	87617	47.0	102443	49.0
Призренска каза	13490	8.8	14777	7.9	16112	7.7
Пећки санџак*	14033	9.2	30399	16.3	34428	16.5
Новопазарски/Сјенички санџак	35671	23.3	34550	18.5	34720	16.6
Пљеваљски санџак	18654	12.2	19159	10.3	21167	10.1
Свега северно од Шар-планине	152944	100.0	186502	100.0	208870	100.0

* Очигледна је несразмера у броју Срба овог санџака 1881. и касније. Највероватнији узрок томе лежи у нетачним подацима из пописа 1881.

31: *Процена броја Срба патријаршиста у Старој Србији 1880–1910.*

Година	Број Срба патријаршиста у Старој Србији		
	северно од Шар-планине	јужно од Шар-планине	укупан
1880	151265	18310	169575
1881	152944	18513	171457
1890	168919	20447	189366
1899	186502	28894	215396
1900	188423	29192	217615
1910	208870	71161	280031

32: *Процена годишњеј геометријској прираштаја Срба патријаршиста у Старој Србији 1881–1910 северно и јужно од Шар-планине у процентима.*

период	Годишњи прираштај Срба патријаршиста у Старој Србији у %	
	северно од Шар-планине	јужно од Шар-планине
1881–1899	1.11	
1899–1910	1.03	
1881–1910	1.08	4.75

Црна Гора

У Црној Гори није постојала државна статистичка служба. Према историчару Новици Ракочевићу, први стручни попис је извршен 1910. године: Црна Гора је имала укупно 222015 становника, од којих 10659 муслимана и 4911 католика.⁴² Подаци о броју становника Црне Горе у претходним деценијама који се могу наћи у литератури су махом преувеличани. Као реалнији и поузданији се може сматрати навод немачког путописца Бернарда Шварца који је обишао Црну Гору после рата 1876–1878. По њему, Црна Гора је имала „једва 160000“ становника. Како је прво издање његове књиге објављено 1883, то држимо да нећемо много погрешити ако узмемо да је 1880. године у Црној Гори било 160000 житеља.⁴³ Уосталом, другог избора немамо.

На основу два наведена податка о броју житеља Црне Горе проценили смо број Срба у тој земљи 1880, 1890. и 1900. Помоћу годишњег геометријског прираштаја укупног становништва 1880–1910. (1.1%) проценили смо број укупног житељства 1890. и 1900. Претпостављајући да је однос Срба с једне, и муслимана и католика с друге стране, био исти 1880, 1890. и 1900. као 1910. године, од добијених процена укупног становништва одузели смо 7%, колико је износио удео католика и муслимана заједно 1910. Иако би низак годишњи геометријски прираштај 1880–1910. био у складу са сталним исељавањем становништва из Црне Горе,⁴⁴ резултати процене које износимо у доњим табелама морају бити узети са резервом.

33: Процена броја Срба, осталој и укупној становништва Црне Горе 1880–1910.

Година	Број становника у Црној Гори				
	Срби	%	остали	%	укупно
1880	148800	93	11200	7	160000
1890	166002	93	12495	7	178497
1900	185194	93	13939	7	199133
1910	206445	93	15570	7	222015

34: Процена годишње геометријској прираштаја становништва у Црној Гори 1880–1910 у проценима.

период	Годишњи прираштај у Црној Гори у %		
	Срба	осталих	укупан
1880–1910	1.1	1.1	1.1

42 *Историја српског народа V-1*, Београд, 1983, 208; Р. Љушић, *Историја српске државности, књига II. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад, 2001, 269. Позивајући се на други извор, исту бројку спомиње и Ђорђе Пејовић, *наведено дело*, 249.

43 Л. М. Костић, *Становништво Црне Горе, Цетиње и Црна Гора*, Београд, 1927, 283–285; Ђ. Пејовић, *наведено дело*, 249; Р. Љушић, *Историја српске државности*, 268–269.

44 Ђ. Пејовић, *наведено дело*, 247–449.

САД и Канада

Литература о исељавању Срба у Северну Америку, превасходно у САД, је невелика и није сасвим поуздана.⁴⁵ Извори којима располажемо су америчког и канадског порекла; они су дигитализовани и доступни на интернету.

Два америчка извора сведоче о броју Срба у САД у наведеном периоду. То су статистика имиграције у САД од 1820. до 1910. и попис становништва САД из 1910. године.⁴⁶

Статистика имиграције, између осталог, пружа податке о броју примљених досељеника по земљи порекла, земљи последњег сталног боравка и по народности.⁴⁷ Подаци о народности имиграната почели су да се прикупљају тек од 1899, тако да, када је реч о Аустро-Угарској, није ни приближно могуће проценити колико се Срба доселило.⁴⁸ Србија и Црна Гора, као земље порекла и/или последњег сталног боравка имиграната, су први пут уврштене у статистику такође 1899.⁴⁹ Највећи и нерешиви проблем код овог извора, када су у питању досељеници Срби, је у начину класификације. Наиме, као земље порекла, односно последњег сталног боравка, у једну рубрику су, заједно, уврштене Бугарска, Србија и Црна Гора, тако да је немогуће разлучити колико је досељеника дошло из сваке од њих понаособ. Када је реч о класификацији имиграната по народности, Срби опет нису издвојени у засебну категорију. Вероватно руководећи се тада постојећим политичким оквирима држава, односно покрајина, Американци су дефинисали три рубрике народности релевантне за српски народ: 1) Бугари, Србијанци⁵⁰, Црногорци; 2) Хрвати, Словенци; 3) Далматинци, Босанци и Херцеговци. Дакле, на основу статистике имиграције је могуће утврдити укупан број досељеника Јужних Словена, али није могуће утврдити број досељеника Срба. Сем тога, нису сви имигранти дуго, а посебно не трајно остајали у САД, већ су се враћали домовима. Другим речима, да би се видео миграциони салдо, било би потребно имати и статистику имиграната који су напуштали ту земљу. Подаци о томе постоје само за 1908, 1909. и 1910. годину, и то по горе наведеним категоријама. У доњим табелама ипак доносимо податке о имиграцији у САД 1899-1910, пре свега ради опште слике и указивања на неке омашке у литератури.

45 Е. Green Balch, *Our Slavic Fellow Citizens*, New York, 1969, 273-274, 441-444; 460-463; М. Макале, *наведено дело*, 19-29; Ј. Лакатош, *наведено дело*, 61-64; П. Слепчевић, *Срби у Америци*, Женева, 1917; Б. Храбак, *Срби исељеници у САД до Првој светској рати* Истраживања 9 (1980), 125-178; Ј. Пејин, *Исељавање из Косовској вилајета и других крајева њог Турцима у САД 1906-1907*, Историјски гласник 1-2 (1985), 49-53.

46 *Statistical Review of Immigration 1820-1910. Distribution of Immigrants 1850-1900*, Washington, Government Printing Office 1911, <http://pds.lib.harvard.edu/pds/view/3067941?n=2&imagesize>; *Thirteenth Census of the United States Taken in the Year 1910, Volume I, Population 1910. General Report and Analysis*, Washington, Government Printing Office 1913, <http://www.census.gov/prod/www/abs/decennial/1910.html>.

47 У оригиналу ови појмови гласе: „Number of immigrants admitted by race or people and country of last permanent residence“, *Statistical Review of Immigration*, 53-80.

48 *Исџо*, 44.

49 *Исџо*, 40.

50 У оригиналу „Servians“, изведено из „Servia“, тј. Србија.

35: Број имираната примљених у САД 1899–1910. по држави последњеј сталној боравка и по народности.⁵¹

Број примљених имиграната у САД 1899–1910. по држави последњег сталног боравка и по народности				
државе	народност			
	Бугари, Србијанци, Црногорци	Хрвати, Словенци	Далматинци, Босанци и Херцеговци	заједно
Аустро-Угарска	29140	331154	31047	391341
Бугарска, Србија, Црна Гора	37744	157	45	37946
Турска у Европи	26916	155	44	27115
Канада	2335	1980	232	4547
остале државе у Европи и свету	1256	2097	328	3681
Укупно	97391	335543	31696	464630

36: Број имираната у САД 1899–1910. чије су државе порекла Бугарска, Србија и Црна Гора.⁵²

Година	Имигранти у САД 1899–1910. из Бугарске, Србије, Црне Горе		
	мушкарци	жене	укупно
1899	?	?	52
1900	102	6	108
1901	551	106	657
1902	765	86	851
1903	1699	62	1761
1904	1234	91	1325
1905	1990	53	2043
1906	4561	105	4666
1907	11165	194	11359
1908	10560	267	10827
1909	966	88	1054
1910	4545	192	4737
Укупно	38138	1250	39440

51 *Statistical Review of Immigration*, 53-80. М. Макале и Ј. Лакатош су погрешно пренели податке о народности имиграната. Они су у својим делима као Хрвате означили све из америчке рубрике „Хрвати, Словенци“, а као Србе све из америчке рубрике „Далматинци, Босанци и Херцеговци“; и један и други су писали о емиграцији из Аустро-Угарске у САД, М. Макале, *наведено дело*, 20-21; Ј. Лакатош, *наведено дело*, 62. Обојица као извор помињу аустријски *Statistische Monatschrift*, 1911, па је могуће да је грешка у тој публикацији. Ми је нисмо прегледали и извршили поређење, јер је то за овај рад неважно.

52 *Statistical Review of Immigration*, 40-44.

37: Број странаца имиграната који су примљени у САД и број странаца емиграната који су напустили САД 1908–1910. по народности.⁵³

Број странаца имиграната примљених у САД и странаца емиграната који су напустили САД 1908–1910. по народности				
	народност			
	Бугари, Србијанци, Црногорци	Хрвати, Словенци	Далматинци, Босанци и Херцеговци	заједно
странци имигранти	39590	80215	10546	130351
странци емигранти	11107	44736	1993	57836
више имиграната	28483	35479	8553	72515

38: Број имиграната који су дошли у САД 1899–1910. по полу и по народности.⁵⁴

година	Број имиграната који су дошли у САД 1899–1910. по полу и по народности											
	Бугари, Србијанци, Црногорци			Хрвати, Словенци			Далматинци, Босанци и Херцеговци			заједно		
	мушкарци	жене	укупно	мушкарци	жене	укупно	мушкарци	жене	укупно	мушкарци	жене	укупно
1899	85	9	94	7266	1366	8632	297	70	367	7648	1445	9093
1900	200	4	204	14934	2250	17184	637	38	675	15771	2292	18063
1901	499	112	611	15492	2436	17928	630	102	732	16621	2650	19271
1902	1202	89	1291	27097	3136	30233	895	109	1004	29194	3334	32528
1903	6315	164	6479	29222	3685	32907	1544	192	1736	37081	4041	41122
1904	4385	192	4577	17644	3598	21242	1904	132	2036	23933	3922	27855
1905	5562	261	5823	30253	4851	35104	2489	150	2639	38304	5262	43566
1906	11104	444	11548	38287	5985	44272	4346	222	4568	53737	6651	60388
1907	26423	751	27174	40538	7288	47826	7061	332	7393	74022	8371	82393
1908	17416	830	18246	15476	4996	20472	3379	368	3747	36271	6194	42465
1909	5756	458	6214	15710	4471	20181	1617	271	1888	23083	5200	28283
1910	14253	877	15130	32947	6615	39562	4453	458	4911	51653	7950	59603
	93200	4191	97391	284866	50677	335543	29252	2444	31696	407318	57312	464630

Попис становништва САД из 1910. пружа податке о броју становника по земљи порекла и по матерњем језику. За нашу тему је значајно да су као земље порекла у посебне рубрике издвојене Аустрија, Угарска, Србија, Црна Гора, Бугарска и Турска у Европи. Језици су разврстани у следеће категорије: 1) словеначки; 2) српско-хрватски са подгрупама а) хрватски, б) далматински, в) србијански и г) црногорски; 3) бугарски; 4) „неодређен словенски“. За подгрупе „српско-хрватског“ је у попису дато објашњење да су уврштене како би се означиле постојеће верске и политичке разлике унутар популације којој је тај језик матерњи. Да би се олакшало поређење пописа са статистиком имиграције уврштене су подгрупе „далматински језик“ и „црногорски језик“, с тим што се додаје да се „далматински језик“ највећим делом може сматрати „хрватским“, а „црногорски“ „србијанским“. „Босански језик“ и „херцеговачки језик“ су у главним табелама пописа подведени под „србијански језик“ зато што је занемарљиво мали број људи изјавио да им је један од њих матерњи („босански“ 209 и „херцеговачки“ 214 особа). Категорија „неодређен словенски“ обухвата људе који су пописивачима изјављивали да говоре „словенски“⁵⁵ или „славонски“ језик; према објашњењу из пописа, у ову категорију је сигурно грешком уписан и одређен број људи чији су матерњи језици били словачки или словеначки, но које пописивачи нису добро разумели због сличности назива, па су уписивали „словенски“.⁵⁶

Уз све горе наведене ограде и погрешне и бесмислене називе језика, попис становништва САД из 1910. године је за нашу тему бољи извор од статистике имиграције. Резултате износимо у следећој табели.

---

55 У оригиналу стоје три назива: „Slav“, „Slavic“ или „Slavish“, што ми не можемо да преведемо на српски другачије него једним називом, „словенски“.

56 *Thirteenth Census of the United States Taken in the Year 1910, Volume I*, 960-961. Назив за „српско-хрватски језик“ у оригиналу је „Serbo-Croatian“, а за „србијански језик“ је „Servian“; назив за „неодређен словенски језик“ у оригиналу је „Slavic, not specified“.

39: Становништво САД рођено у иностранству и њихова деца по земљи порекла и по матерњем језику 1910.⁵⁷

Становништво рођено у иностранству и њихова деца у САД по земљи порекла и по матерњем језику 1910.					
матерњи језик	Аустрија	Угарска	Румунија	Бугарска	Србија
србијански	13304	5613	60	27	5122
црногорски	0	0	0	0	0
далматински	5460	0	0	0	0
хрватски	81094	11140	0	0	51
бугарски	0	1947	53	11235	0
словеначки	174943	7919	0	0	0
неодређен словенски	21821	9367	0	24	0
укупно	296622	35986	113	11286	5173

матерњи језик	Црна Гора	Турска у Европи	Друге европске земље	Турска у Азији	укупно
србијански	1359	856	0	68	26409
црногорски	3795	71	0	0	3866
далматински	0	0	0	0	5460
хрватски	0	60	0	0	92345
бугарски	0	5852	0	0	19087
словеначки	0	0	56	0	182918
неодређен словенски	134	242	0	0	31588
укупно	5288	7081	56	68	361673

Срба је, дакле, било најмање 30275 (особе којима је матерњи језик био „србијански“ и „црногорски“), а колико их је још пописано у категоријама „хрватски“, „далматински“ и „неодређен словенски“ језик, не може се знати.

Закон у САД забрањује званично и обавезно изјашњавање становништва по верској припадности, тако да ова категорија не постоји у америчким пописима. Ипак, Пописни завод САД је у периоду од 1906. до 1936. посебно, мимо пописа, прикупио податке о религији

57 *Исцо*, 968-969. У оригиналу је употребљен термин „Foreign white stock“ који смо ми превели као „становништво рођено у иностранству и њихова деца“, а који означава имигранте беле расе и њихову децу рођену било из брака двоје имиграната било из брака у коме је само један родитељ имигрант. Скрећемо пажњу да смо Табелу 35 саставили на основу детаљне табеле из пописа, јер у њему постоји и једна сумарна табела становништва само по матерњем језику, чији се подаци разликују, иако готово занемарљиво, од ових које наводимо. Откуда та разлика, не можемо рећи, *Исцо*, 963. Перо Слеччевић је објавио податке из те сумарне табеле становништва по матерњем језику, с тим што је погрешно превео „*Servian*“ као српски уместо као „србијански“ језик, *наведено дело*, 10-11.

становништва, и то од верских организација.⁵⁸ Перо Слеччевић такође наводи да су подаци о верској припадности становништва скупљани на посебан начин и, позивајући се на резултате из 1914. (објављене 1915) тврди да је у тада у САД било 64000 становника српско-православне вере. При томе се, међутим, не позива на конкретан извор.⁵⁹ Ми нисмо могли да дођемо до статистика становништва по вери које је објавио Пописни завод САД, али смо податке о томе нашли у једној књизи аутора Макама Фелана, објављеној 1916. Они потичу из 1915. и према њима је у САД те године било 60000 житеља српско-православне вере.⁶⁰

Дакле, о броју Срба у САД се поуздано може рећи да их је 1910. године било најмање 30275, а вероватно и неколико десетина хиљада више, али је њихов тачан број немогуће утврдити.

Канадски попис житељства из 1911. не бележи Србију ни Црну Гору као земље порекла становништва, нема рубрику српско-православна вероисповест, нити садржи податке о матерњем језику, па број особа пореклом из Аустро-Угарске који јесте наведен у попису не користи нашем истраживању.⁶¹ Објављени статистички прегледи имиграната у Канаду, састављени на основу бродских листа, садрже податке о етничком пореклу досељеника. На жалост, овде су Срби утопљени у збирни назив „Југословени“, а да ли је тако и у самим изворима, не знамо. Овим појмом нису били обухваћени Бугари. Статистика се односи на период од 1896. до 1915. године, с тим да „Југословени“ нису забележени пре 1900/1901; преглед је израђен по фискалним годинама (од 1. јула до 30. јуна наредне године) до 1908, а од тада по календарским годинама. Илустрације ради, преносимо податке о „Југословенима“ досељеним у Канаду до 1915. године.⁶²

1900–01	1901–02	1902–03	1903–04	1904–05	1905–06	1906–07	1907–08
23	-	1761	1588	1130	1374	233	2193
1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
1708	860	886	664	1981	2747	657	4
17809							

Као и код статистике досељеника у САД, и овде ваља имати на уму да је реч о једностраном податку, јер се без статистике исељеника не може знати миграциони салдо.

58 <http://www.census.gov/prod/www/religion.htm>

59 П. Слеччевић, *наведено дело*, 15.

60 М. Phelan, *Handbook of all Denominations, containing an account of their origin and history; a statement of their faith and usages; together with the latest statistics on their activities, location and strength. Nineteen Fifteen*, Nashville, Dallas, Richmond, 1916, 82, <http://www.archive.org/details/handbookofallden00phel>

61 *Fifth Census of Canada 1911, Volume II, Religions, Origins, Birthplace, Citizenship, Literacy and Infirmities by Provinces, Districts and Sub-Districts*, Ottawa, 1913, 2-3, 442-443, <http://www.archive.org/stream/fifthcensusofcan02cana.SpecialReportontheForeignBornPopulationofCanada.AbstractedfromtheRecordsoftheFifthCensusofCanadaJune1911,Ottawa,1915,10,26>. <http://www.archive.org/stream/specialreportonf00canarich#page/n3/mode/2up>.

62 <http://www.theshipslist.com/Research/canadarecords.htm>;
<http://www.theshipslist.com/Forms/canadastats.htm>.

Укупна процена

Процена укупног броја Срба представља збир раније добијених резултата по појединим државама, односно покрајинама. Због неуједначеног начина пописивања становништва по матерњем језику у Угарској, у обзир је узет само број православног српског становништва. Једино тако се може пратити годишњи геометријски прираштај и поредити са прираштајем у другим областима. То значи да је из укупног збира искључен непознат број Срба из Угарске неправославних вероисповести у 1880. и 1890. години, 9012 у 1900. и 7085 неправославних Срба у 1910. години. Исто тако, из укупног збира су искључени Срби из САД и Канаде, јер се њихов број не може поуздано да процени у контексту потреба овог рада.

Имајући у виду све раније наведене ограде, у доњим табелама износимо процену укупног броја Срба, њиховног процентуалног распореда по државама и покрајинама и поређење њиховог геометријског годишњег прираштаја од 1880. до 1910. године.

40: Процена броја Срба 1880–1910. и њиховој процентијалној распореди по државама и покрајинама.

година	Број Срба															
	Србија		Угарска		Хрватска и Славонија		Далмација		Босна и Херцеговина		Стара Србија		Црна Гора		Укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
1880	1538159	46.3	380707	11.5	497746	15.0	79584	2.4	508464	15.3	169575	5.1	148800	4.5	3323035	100.0
1890	1955944	48.9	410322	10.3	567443	14.2	87009	2.2	620155	15.5	189366	4.7	166002	4.2	3996241	100.0
1900	2298551	50.4	428725	9.4	612604	13.4	96279	2.1	720566	15.8	217615	4.8	185194	4.1	4559534	100.0
1910	2778706	52.4	454431	8.6	649453	12.3	105335	2.0	825418	15.6	280031	5.3	206445	3.9	5299819	100.0

41: Процена броја Срба 1880–1910. и њиховој процентијалној распореда по државама.

година	Број Срба									
	Србија		Аустро-Угарска		Турска		Црна Гора		Укупно	
	број	%	број	%	број	%	број	%	број	%
1880	1538159	46.3	1466501	44.1	169575	5.1	148800	4.5	3323035	100.0
1890	1955944	48.9	1684929	42.2	189366	4.7	166002	4.2	3996241	100.0
1900	2298551	50.4	1858174	40.8	217615	4.8	185194	4.1	4559534	100.0
1910	2778706	52.4	2034637	38.4	280031	5.3	206445	3.9	5299819	100.0

42: Процена годишње геометијске прираштаја Срба 1880–1910 у државама и покрајинама у процентијима.

Годишњи геометријски прираштај Срба у процентима у							
Србији		Угарској		Хрватској и Славонији		Далмацији	
1884–1890	2.43	1880–1890	0.75	1880–1890	1.32	1880–1890	0.9
1890–1900	1.63	1890–1900	0.44	1890–1900	0.77	1890–1900	1.02
1900–1910	1.91	1900–1910	0.58	1900–1910	0.59	1900–1910	0.9
1884–1910	1.92	1880–1910	0.59	1880–1910	0.89	1880–1910	0.94

Босни и Херцеговини		Старој Србији				Црној Гори	
1879–1885	2.36	северно од Шар-планине		јужно од Шар-планине			
1885–1895	1.66	1881–1899	1.11				
1895–1910	1.37	1899–1910	1.03				
1879–1910	1.65	1881–1910	1.08	1881–1910	4.75	1880–1910	1.1

43: Процена годишње геометијске прираштаја Срба 1880–1910. у процентијима.

период	Годишњи прираштај у %
1880–1890	1.86
1890–1900	1.33
1900–1910	1.52
1880–1910	1.57

Ове табеле показују лагани, али континуирани процес концентрације српског становништва у Србији. Ипак, тек је на почетку 20. века број Срба у Србији постао једва натполовичан у односу на укупну српску популацију. У Србији је проценат годишњег геометријског прираштаја Срба био висок, у Босни и Херцеговини нормалан, а у осталим крајевима низак. У том смислу је убедљиво најгоре стање било у Угарској, мада је заиста упечатљива чињеница

да је геометријски прираштај Срба у Угарској, Хрватској и Славонији и Далмацији био нижи него у делу Старе Србије северно од Шар планине.

У овом раду су само констатоване неке озбиљне појаве у историји српског народа и по-негде су сугерисани њихови могући узроци. Да би се они заиста утврдили, потребна су даља компаративна истраживања српске демографске и друштвене историје на свим просторима где су Срби живели уз употребу статистичких извора.

NUMBER OF SERBS 1880–1910: AN ESTIMATE

Summary:

This paper deals with the number of Serbs from 1880 to 1910. It is mostly based on official statistical data. There were 1,693,337 Serbs in the Kingdom of Serbia in 1884, or 89 % of its total population; that number increased to 2,778,706 in 1910, or 95.4 % of country's population. Yearly geometrical population growth rate of Serbs in Serbia 1884-1910 was 1.92 %. In Hungary proper (i.e. excluding Croatia and Slavonia) there were 380,707 Orthodox Serbs in 1880 (2.8 % of total population), and 454,431 (2.5 %) in 1910. Their yearly geometrical population growth rate 1880-1910 was 0.59 %. Due to some inconsistencies in registering population according to mother tongue in Hungarian censuses of 1880, 1890, 1900 and 1910, described in detail in the paper, several thousands of other than orthodox Serbs are excluded from above stated figures. There were 497,746 Serbs in Croatia and Slavonia in 1880 (26.3 % of total population) and 649,453 in 1910 (24.9 % of total population). Their yearly geometrical population growth rate 1880-1910 was 0.89 %. In Dalmatia, there were 79,584 Serbs in 1880 (16.7 % of total population) and 105,335 in 1910 (16.3 % of total population). Their yearly geometrical population growth rate 1880-1910 was 0.94 %. In 1879 496,761 Serbs lived in Bosnia and Herzegovina (42.9 % of total population); their number increased to 825,418 in 1910, comprising 43.5 % of total population. Yearly geometrical population growth rate of Serbs 1879-1910 in Bosnia and Herzegovina was 1.65 %. According to the official Ottoman state census of 1881, there were 152,944 Serbs in parts of Old Serbia north of Šar Mountain (sanjaks Pljevlja, Novi Pazar/Sjenica, Prishtina, Prizren, Peć) or 30.5 % of total population; in regions south of Šar Mountain (sanjaks Skopje, kazas Veles, Prilep, Kičevo, Debar) there were 18,513 Serbs or 3.7 % of total population. Aggregate number of Serbs in Old Serbia in 1881 was 171,457 or 17.7 % of total population. Since there are no other reliable state census data for whole Old Serbia after 1881, church censuses had to be used in order to estimate the number of Serbs; however, they lack data on other population. According to these sources, there were 208,870 Serbs in parts of Old Serbia north of Šar Mountain in 1910 71,161 Serbs in regions south of Šar Mountain, i.e. 280, 031 Serbs in total. Yearly geometrical population growth rate of Serbs north of Šar Mountain 1881-1910 was 1.8 %; the same rate was 4.75 % in regions South of Šar Mountain. Such discrepancy can be explained by the fact that in regions south of Šar Mountain changes in numbers of one Christian nationality (Serb, Bulgarian, Greek etc.) depended mainly on successes of respective national propaganda. Since the general counting of population was not conducted in Montenegro before 1910, an estimate of its population given by a German traveler, Bernhard Schwarz, in approximately 1880 has to be used. According to that source, there were around 160000 inhabitants in Montenegro, and 93% of them (148, 800) were Serbs, as we have calculated. State census of 1910 showed that there were 206,445 Serbs in Montenegro (93 % of total population). Yearly geometrical population growth rate of Serbs in Montenegro 1880–1910 was 1.1 %. Immigration of Serbs into the USA and Canada became, so to speak, significant and thus officially recorded in the first decade of 20th century. However, the official United States and Canada records do

not contain exact figures of Serbian immigrants, for they were registered together with other Balkan peoples (Croats, Slovenes or Bulgarians). Number of Serbs in the USA in 1910 can be estimated between 30,075 and 60,000; it is impossible to give any estimation for Canada, for the only reliable sources for that country are ship lists of immigrants, which show that 17,809 Yugoslavs came to Canada 1900–1915. How many stayed in Canada or how many of them were Serbs cannot be said.

Having estimated the number of Serbs in referent years 1880, 1890, and 1900 in countries or provinces where censuses were not taken in these years, we were able to give estimates about total number of Serbs 1880–1910 and their distribution in all previously mentioned countries or regions, apart from the USA and Canada. Total number of Serbs was estimated at 3,323,035 (46.3% in the Kingdom of Serbia) in 1880 and 5,299,819 (52.4 % in the Kingdom of Serbia) in 1910. Yearly geometrical population growth rate of Serbs 1880–1910 was 1.57%.

The paper also contains number and distribution of Serbs in major administrative districts in all countries or provinces in years 1880, 1890, 1900 and 1910.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој Српска нација – интeгративни и дезинтeгративни процеси (Ев. бр. 177014).